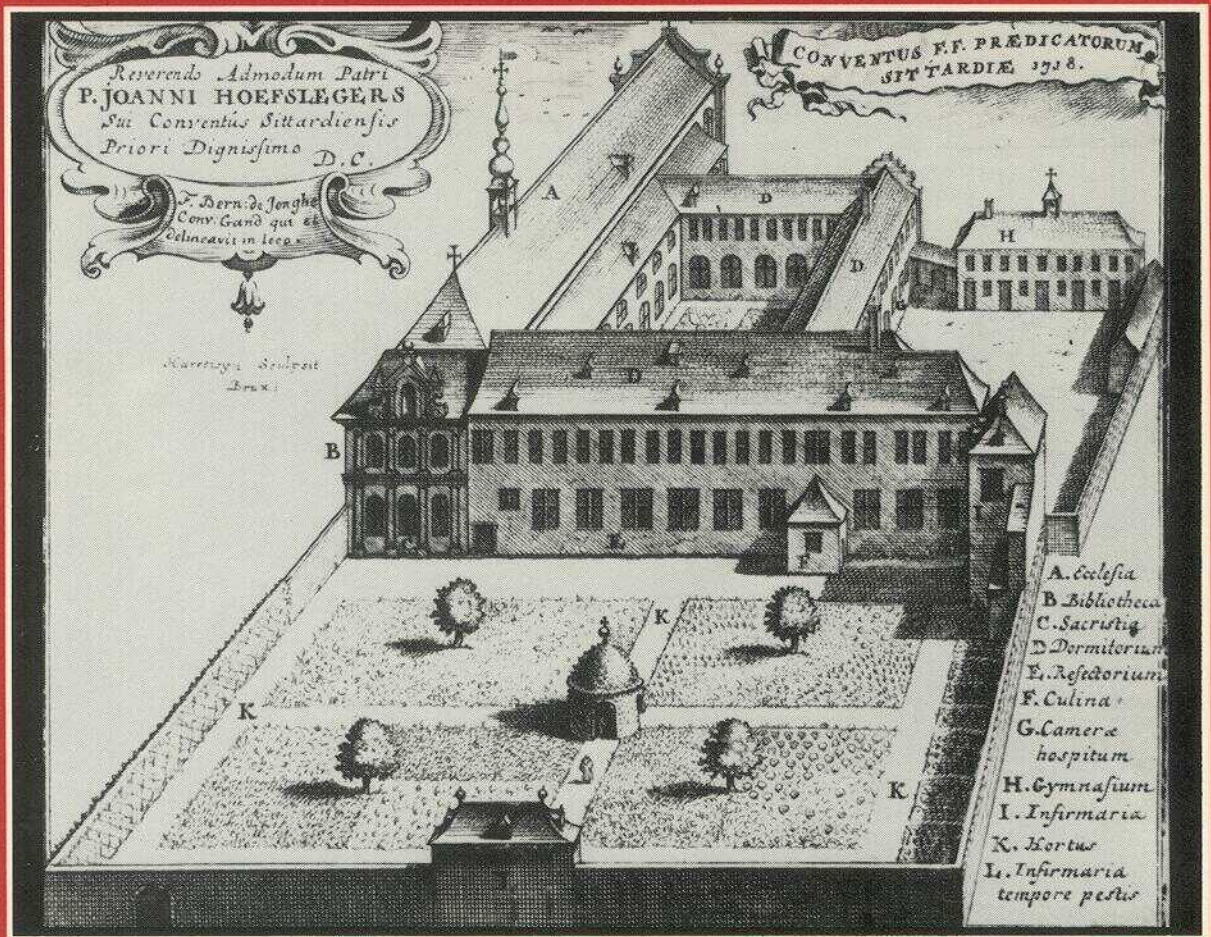

BULLETIN

JAARGANG 85
NUMMER 5, 1986

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. Ch. Dumas, drs. U. F. Hylkema, drs. T. A. S. M.
Panhuisen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van Regteren
Altena, drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G. M. van de Rijt,
drs. M. L. Stokroos, ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemon-
derzoek.
Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactieraad),
drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers
(eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzover
voorradijg);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

<i>G. Sophia van Holthe tot Echten,</i> De Rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst en zijn bureau 1878-1906	193
<i>A. A. M. Warffemius,</i> Het voormalig Dominicanenklooster te Sittard	210
Boekbesprekingen	225
Archeologisch nieuws	241
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	243
Register 1986	249
Inhoudsopgave 1986	255

Afbeelding omslag:

Kerk en klooster van de Dominicaner Predikheren in Sittard,
zie pag. 210

© 1986 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

DE RIJKSBOUWKUNDIGE JACOBUS VAN LOKHORST EN ZIJN BUREAU 1878-1906

'De middeleeuwen hadden hun cathedralen, de absolute monarchieën de paleizen, maar onze 19de en misschien nog meer de komende eeuw, zou men die der werken voor publiek nut kunnen noemen, en daaronder zeer zeker bekleeden de utiliteitswerken een eerste plaats' (Rede van J. F. Klinkhamer bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt in de Bouwkunde te Delft op 2 oktober 1899).

Jacobus van Lokhorst is de eerste Rijksbouwkundige geweest, die tussen 1878 en 1906 op de achtergrond een belangrijke rol heeft gespeeld bij de zorg voor de rijksgebouwen, voor zover deze ressorteerden onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken. De post waarop hij in 1878 werd aangesteld was nieuw. In dit artikel zal nader worden ingegaan op zijn functie.

Deze bijdrage is bedoeld om informatie te geven over verschillende aspecten, die bij het 'overheidsbouwen' van belang zijn geweest. Allereerst wordt ingegaan op de benoeming van Van Lokhorst. Daarna worden diens persoon, achtergrond en carrière belicht. Vervolgens wordt zijn functioneren behandeld in het ambtelijk milieu van zijn nieuwe werkkring en komen enkele bijzonderheden ter sprake over zijn naaste medewerkers. Voorts komt de vraag aan de orde bij welke gebouwen hij als architect betrokken is geweest. Tot slot komt de relatie tot 'Delft' nog even aan bod, met name de vraag die speelde na het overlijden van Van Lokhorst, of het nodig was een Delfts ingenieur tot zijn opvolger te benoemen.

Een aantal dossiers dat zich bevindt in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage in het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (Kunsten en Wetenschappen) 1875-1918¹ heeft een groot deel van het materiaal geleverd voor dit artikel.

* De auteur is verbonden aan de Rijksdienst van de Monumentenzorg. Van haar hand verschenen reeds eerder enkele artikelen in dit blad. Dit artikel betreft een bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De benoeming van Van Lokhorst

Aan de benoeming van Van Lokhorst tot Rijksbouwkundige, belast met het toezicht op de gebouwen van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, is een hele geschiedenis voorafgegaan.² Er is met name veel te doen geweest in de periode van het optreden van het College van Rijksadviseurs 1874-1879,³ over de vraag aan wie de zorg voor de rijksgebouwen zou moeten worden toevertrouwd. Jhr mr Victor de Stuers⁴ drong bij de Minister aan op de benoeming van civiele architecten, aan wie het beheer over deze gebouwen opgedragen kon worden. In de praktijk stuitte dit op bezwaren, omdat het moeilijk was om daarvoor personen te vinden. Er is een moment geweest, waarop het genoemde College hierbij een rol zou gaan spelen.⁵

Hoofdzaak was dat er grote bezwaren waren tegen de wijze waarop de zorg voor de rijksgebouwen werd uitgeoefend door de ambtenaren van Waterstaat. Duidelijk werd ingezien dat de waterstaatsingenieurs hiervoor de goede opleiding misten. Indien de regering liepen zou aanstellen met een scholing als de architect P. J. H. Cuypers bezat, mocht men verwachten dat deze gebouwen naar behoren hersteld zouden worden. Er werd voor gepleit zo iemand voor een belangrijk

1 J. A. A. Bervoets, *Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918*. Deel I en Deel II, 's-Gravenhage 1985.

2 Zie de *Verlagen en handelingen van de Eerste en Tweede Kamer*, over de periode 1874-1879.

3 Het College van Rijksadviseurs diende o.m. advies uit te brengen over plannen – en hun uitvoering – betreffende het oprichten of herstellen van gebouwen, geheel of gedeeltelijk op kosten van het Rijk ondernomen, teneinde 's lands gelden deugdelijk te besteden.

4 Jhr Mr Victor de Stuers was Secretaris van het College van Rijksadviseurs. Hij trad af toen hij op 22 juni 1875 benoemd werd als Referendaris bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

5 De Rijksadviseurs besloten zelf de taak op zich te nemen om de ontwerpen en bestekken betreffende onderhoud, herstel, instandhouding en stichting van alle landsgebouwen, zowel te 's-Gravenhage, als elders, na te gaan en te verbeteren. Vergadering 9 juli 1874. A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken, Archief Commissie voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, No. 1.

deel met de verantwoordelijkheid hiervoor te belasten. Anderen hadden echter weer bezwaren; zij vonden dat men zich dan via de persoon te veel zou binden aan een bepaalde stijloppvatting.

Er was een precedent. De departementen van Justitie en Financiën hadden namelijk elk een afzonderlijk architect. Waarom zou Binnenlandse Zaken dan belet moeten worden, nu zoveel onder het beheer van het departement staande gebouwen verbouwd of vernieuwd moesten worden, een bekwaam man aan zich te verbinden, zo werd aangevoerd.

De Stuers was verantwoordelijk voor de gebouwen van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Als het aan De Stuers had gelegen was Cuypers degene geweest, die bij de bouw van scholen en alle andere onder het departement van Binnenlandse Zaken ressorterende gebouwen als voornaamste raadsman zou optreden, die tevens de schetsontwerpen zou leveren en de details en uitvoering bewaakte.⁶ Onder hem zouden dan enkele jonge architecten werken met vaste opzichters voor de uitvoering, gestationeerd in Delft, Utrecht, Leiden en Groningen. Als motief voor zijn keuze voerde De Stuers aan, dat Cuypers verreweg de knapste architect en 'constructeur' in het land was; het zou zonde zijn van dat talent geen gebruik te maken. Er was geen ander, volgens De Stuers, die ook maar even of nagenoeg even goed zou zijn. Bovendien was Cuypers reeds betrokken geweest bij de voorbereiding van o.m. een nieuw museum voor Natuurlijke Historie te Leiden, het Auditorium te Utrecht, een gymnastieklokaal te Tilburg, het toezicht bij de bouw van het Rijksarchiefgebouw te Arnhem en de kloostergang van de Dom te Utrecht. Daarbij kwam nog dat Cuypers reeds het Rijksmuseum te Amsterdam bouwde, waardoor voor relatief weinig geld over zijn talent beschikt kon worden (gedacht werd aan f 1000,— voor bezoldiging of reiskosten). Dit voorstel bleek niet haalbaar.

De Stuers stelde daarom in 1878 voor een advertentie te zetten in de Staatscourant. Hierop konden bouwkundigen solliciteren die geschikt en bereid waren zich te belasten met het toezicht op de onder Binnenlandse Zaken ressorterende rijksgebouwen. De betrekking zou worden gehonoreerd met een jaarlijkse toelage van f 3000,— tot f 4000,— en een vergoeding voor bureau-, reis- en verblijfkosten.

De keuze viel op Van Lokhorst. De benoeming heeft hem een definitieve plaats gegeven in de wereld van de ontwerpers en de adviseurs ten behoeve van rijksgebouwen. Bezwaren in 1878 geuit tegen de gelijkvormigheid van het rijksbouwen⁷ golden dan ook niet alleen Van Lokhorst, maar ook Carel Hendrik Peters, in die tijd vooral werkzaam voor het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Hij was in zekere zin een collega van Van Lokhorst. Peters

(1847-1932) werkte in dezelfde stijl als Van Lokhorst. Daarnaast speelde Cuypers, die nagenoeg altijd om advies werd gevraagd, een belangrijke rol.

Persoon, achtergrond en carrière

De uit Utrecht geboortige Jacobus van Lokhorst was op het moment van zijn benoeming 33 jaar oud, Nederlands Hervormd en werkzaam als rijkstekenaar en ontwerper bij de werken onder beheer van de Genie te Naarden. Zijn enige officiële opleiding had hij genoten aan de Stadsschool van Teken- en Bouwkunst te Utrecht⁸ (afb 1). Ook had hij echter een diploma behaald als beëdigd landmeter, waaruit blijkt dat hij begreep een wetenschappelijke vorming in de wiskunde nodig te hebben. Een 'hogere' opleiding had volgens hem het bezwaar van een overlading met wiskunde, terwijl aan de bouwkunst zelf weinig gedaan werd. Zo moet Van Lokhorst beschouwd worden als een 'self-made man' of, zoals hij het zelf wel pleegde uit te drukken, 'een bloemetje van de koude grond'.

Op het bureau van architect J. N. Kamperdijk uit Utrecht maakte hij zich eerst vertrouwd met de praktische bureau- en terreinwerkzaamheden, speciaal voor wat betreft de bouw van scholen, waaraan vaak bijzondere eisen werden gesteld.⁹ Van tijd tot tijd verving hij zijn werkgever, waardoor hij de gelegenheid had veel praktische ervaring op te doen: hij kwam zelf met de belanghebbende personen als commissieleden,

6 De Stuers aan de Minister op 9 januari 1878. A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 206.

7 De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst verweet in 1878 de door de afdeling Kunsten en Wetenschappen voorgestane stijl bij de aanbesteding van rijksgebouwen. Zij wilden een betere samenstelling van de Commissie van Rijksadviseurs. De moeilijkheden die rezen, zouden o.m. leiden tot opheffing van dat College. Genoemde Maatschappij was van mening dat elke landsbouwmeester de vrijheid tot het ten uitvoer brengen van zijn eigen kunstrichting diende te hebben. Iedere officiële kunst is een zich dodende kunst, zo was zij van mening. In hetzelfde jaar richtten zich enige bouwmeesters uit Amsterdam tot de Koning met betrekking tot hetzelfde onderwerp. De kunst zou met alle geweld weer naar de Middeleeuwen teruggevoerd worden, waarbij 's lands financiën aan de meest roekeloze verkwisting bloot stonden. 'Alle nieuwe landsgebouwen werden in de z.g. oud-Hollandse stijl nagemaakt, de grootste en omvangrijkste bouwwerken gingen naar architect Cuypers'. Hierdoor zou de bouwkunst in een dwangpositie komen te verkeren, zo meenden zij. A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 240.

8 S. E. Veldhuijzen en L. van Heijningen 'Het oudste Haagse gymnasium, 75 jaar onder dak', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* (1982), 265.

9 A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 211, Exh. 14 februari 1878, No. 99. Voor opleiding van Van Lokhorst vóór zijn benoeming zie ook: A. W. Reinink en J. A. Schuur, (ed.), *Bouwen voor Utrechts Universiteit*. Utrecht 1985, 95.

Afb. I.A en I.B Gedenkpenning voor Jacobus van Lokhorst van de Stadsschool van Tekening en Bouwkunst te Utrecht, in bezit van zijn kleinzoon A. E. S. van Lokhorst te Rijswijk (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist).

onderwijzers, opdrachtgevers, fabrikanten enz. in aanraking. Hij leerde zelfstandig op te treden en maakte zich – meer dan anders het geval zou zijn geweest – kennis van alle voorkomende zaken eigen op het technische vlak. De aldus opgedane ervaring kwam hem tijdens zijn assistentschap aan de vestingbouw onder beheer van de Genie goed te pas o.m. bij de bouw van de Pupillenschool in 1877 te Naarden. Deze school ontwierp hij samen met de 'Eerstaanwezende' ingenieur L. I. Hioulen te Weesp, onder wiens district dit militaire gebouw viel wat de inrichting betreft; de bouwkundige ordonnantie was van Van Lokhorst. Tijdens zijn sollicitatieperiode werkte hij aan een uitbreiding van deze reeds in gebruik zijnde school: een grote kazerne voor 200 pupillen, een nieuwe woning voor de kommandant, verder allerlei voorzieningen als loodsen, beugel- en kegelbaan e.d.

Uit een getuigschrift uit Naarden, gevoegd bij zijn sollicitatiebrief blijkt dat hij uitstekend toezicht hield op werken in uitvoering, voor zover het hier uit te voeren werken boven water betrof. Naast de algemene vorming, die hij bij Kamperdijk had opgedaan, was Van Lokhorst door voortgezette studie en door hetgeen hij in het buitenland gezien had, tot eigen inzichten gekomen. De vruchten daarvan verwerkte hij in zijn ontwerpen. Hij ambieerde de werkkning van Rijksbouwkundige omdat hij graag studeerde en werkte. Door deze aanstelling zou hij een mooie gelegenheid kunnen krijgen veel te presteren. Financieel ging hij er niet op

vooruit omdat de standplaats 's-Gravenhage wat extra uitgaven vergde, die opwogen tegen de geringe vermeerdering van inkomsten, zo berichtte hij de Minister van Binnenlandse Zaken naderhand in 1880.

Hij had niet alleen technische ervaring opgedaan, maar koesterde ook aspiraties als kunstenaar. Tot nu toe voelde hij zich enigmatische miskend en onderwaardeerd in zijn werk. Door nieuwe contacten hoopte hij dat er meer licht zou vallen op zijn capaciteiten en zijn prestaties eens voor het voetlicht zouden komen. Hij stelde zich graag open voor opbouwende kritiek. In een toelichting bij zijn sollicitatiebrief merkte hij ook op, dat hij tot zijn teleurstelling nooit iets had gemerkt van een reactie op zijn werk in *De Gids*, *De Opmerker* of *De Spectator*. Hij was van mening, dat hij door de nieuwe functie in de cirkel zou komen van de mensen, die deskundig zijn en het voor het zeggen hebben.

Van Lokhorst stuurde met zijn sollicitatie een 40-tal werktekeningen met foto's mee om het standpunt weer te geven dat hij innam op het gebied van stijlkennis en smaak. Hij was een vijand van de 'Plaesteraers'. Uit bovengenoemde toelichting blijkt dat Van Lokhorst ook aan zijn wetenschappelijke vorming werkte o.m. door bestudering van werken over de bouwkunst. Hij liet zich kennen als een bewonderaar van J. A. Alberdingk Thym en van E. E. Viollet-le-Duc. Hij verwees daarbij naar het bekende artikel van Thym, in 1860 gepubliceerd in *De Dietsche Wa-*

rande, V, getiteld "Van 'Plaesteraers', eene studie over het beginsel 'schijn en waarheid' in de kunst". Tot zijn spijt had hij echter bij de bouw van de Pupillenschool in 1877 door allerlei omstandigheden de baksteenbouw niet consequent kunnen toepassen. Hij presenteerde zich bij degenen die over de benoeming te beslissen hadden ongetwijfeld als iemand met de huns inziens geschikte ideeën. De Stuers en op de achtergrond Cuypers moeten begrepen hebben, dat hij zijn taak in hun geest zou vervullen. Aan te nemen valt dat zijn godsdienstige gezindheid bij hun voorkeur geen rol zal hebben gespeeld.

Van Lokhorst en zijn opzichters

Van Lokhorst ging per 1 april 1878 met zijn gezin in 's-Gravenhage wonen in de Piet Heinstraat op no. 53, waar ook het Bouwkundig Bureau werd gevestigd. De hoofdingenieurs van Waterstaat kregen opdracht het beheer aan de nieuw benoemde ambtenaar over te dragen met de archieven, plannen e.d. Er ontbraken nogal wat bouwtekeningen in de archieven van de vroegere beheerders. Daardoor is in later tijd een oponthoud ontstaan in de afdoening der zaken. Er werden lijsten opgesteld van de tekeningen, die voorhanden waren in Van Lokhorst's archief en in dat van het departement van Kunsten en Wetenschappen.¹⁰ Het Bureau was belast met aanbouw, uitvoering, onderhoud en inrichting van alle onder het departement van Binnenlandse Zaken ressorterende gebouwen. Niet alleen aan de bouw, maar ook aan de inrichting werden zeer uiteenlopende en veelal hoge technische eisen gesteld. Daarbij kwam nog de restauratie van monumenten, die kunsthistorische kennis vereiste.

Het werkteerrein omvatte o.m. alle rijksscholen, zoals de hogere burgerscholen en kweekscholen, de gebouwen van de rijksuniversiteiten in Leiden, Utrecht en Groningen en van de Polytechnische School te Delft; alle bestuursgebouwen in de provincies, de rijksarchiefgebouwen en enkele inrichtingen met bijzondere bestemming zoals het rijkskrankzinnigen-gesticht te Medemblik; in latere jaren ook zaken van speciale aard als het maken van ontsmettingsovens, de uitbreiding van de oliegasfabriek te Medemblik, het maken van destilleerinrichtingen e.d. Toen Van Lokhorst eenmaal met zijn werk begonnen was, vroeg hij de Minister van Binnenlandse Zaken in februari 1880 om een instructie voor zijn dienst, die mede wenselijk was, omdat kort tevoren een onjuiste voorstelling van zijn antecedenten en werkzaamheden in de Tweede Kamer was gegeven (in het voorgaande werd reeds gewezen op de bezwaren, die geuit werden tegen de benoeming van Van Lokhorst). Niet alleen ontbrak er een instructie bij zijn aanstelling, ook behoorde hij niet tot de vaste ambtenaren,¹¹ terwijl hij mocht ver-

wachten dat dit wel het geval zou zijn, ook al door de meer dan gewone gevaren, waaraan hij was blootgesteld bij inspecties in alle jaargetijden tijdens de talrijke dienststreizen. Dit hield tevens in, dat hij niet op pensioen kon rekenen.

Opzichters

In zijn werk werd Van Lokhorst in 1878 bijgestaan door drie vaste opzichters met standplaats in Groningen, Utrecht en Leiden. De werkring van b.v. de opzichter te Leiden K. de Boer Hz. strekte zich uit over de gebouwen in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. De in 1897 verschenen Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden geeft aan dat er toen vijf hoofdopzichters waren, onder wie J. A. W. Vrijman en J. de Quack, beiden voor 's-Gravenhage per 1 april 1896 benoemd; onder de vijf opzichters bevonden zich drie nieuwe functionarissen, onder wie D. Kruyf met standplaats Utrecht en H. van Heeswijk te 's-Gravenhage, die in later tijd hoofdarchitect bij de Rijksgebouwendienst zou worden. In datzelfde jaar werd M. A. van Wadenoyen adjunct-bouwkundige. In 1896 hadden dus nogal wat veranderingen plaats gevonden in de personeelsbezetting van het Bureau. In 1899 waren er vijf hoofdopzichters en acht opzichters aangesteld. De Hof-, Rijks- en Residentiealmanak geeft voor 1896 behalve de vijf gemelde hoofdopzichters maar liefst 16 opzichters aan en voor 1899 zes hoofdopzichters en 29 opzichters! De gegevens uit beide bronnen verschillen onderling aanzienlijk (bijlage 1).

Enkele bijzonderheden over een paar stafleden van het Bouwkundig Bureau. In de eerste plaats moet *Johan Antoon Willebrordus Vrijman* genoemd worden, geboren op 20 februari 1865 te 's-Gravenhage. Vrijman had zijn bouwkundige opleiding in de bureaus en op de bouwwerken van P. J. H. Cuypers gekregen en werd in 1888 op 22-jarige leeftijd op diens aanbeveling als opzichter-tekenaar op het Bureau van Van Lokhorst aangesteld. In 1896 werd hij bevorderd tot hoofdopzichter. Zo was De Stuers erg te spreken over Vrijman, die optrad als rechterhand van Van Lokhorst. Hij vond hem een buitengewoon knappe en intelligente man, helder en actief als weinigen en in hoge mate praktisch. Vrijman was kort vóór het overlijden

¹⁰ Zie voor de tekeningen in het archief van de afdeling van Van Lokhorst: A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 219. Opgemerkt dient wel, dat er ten tijde van zijn aanstelling ingewikkelde regelingen tot stand zijn gebracht, waarbij de verantwoordelijkheid voor de bouwactiviteiten ten behoeve van diverse ministeries werd verdeeld.

¹¹ A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 206.

van Van Lokhorst door Marine aangezocht om het Instituut te Willemsoord uit te bouwen. Ook werd hij uitgekozen voor bijzonder moeilijke opdrachten zoals b.v. in 1905 het ontwerpen van het gebouw voor de Landsdrukkerij te 's-Gravenhage, dat nadien ook werd gerealiseerd. Veel van hetgeen onder Van Lokhorst's naam gemaakt is, is eigenlijk van de hand van Vrijman, zoals in 1906, na het overlijden van Van Lokhorst, zal blijken. Vrijman was toen 41 jaar oud. Bij de opvolging pleitten een aantal recommandaties vóór de heer Vrijman¹²; Volgens de Commissaris van de Koninging in Groningen had 'Vrijman alle grote gebouwen in de laatste 10 jaren vóór het overlijden van Van Lokhorst gebouwd, herbouwd of geheel dan wel voor het grootste gedeelte ontworpen en geheel uitgevoerd. Dat kon mede ontstaan als gevolg van de achteruitgang van de gezondheid van Van Lokhorst'. Enige hoogleraren van de Rijksuniversiteit van Groningen pleitten bij de Minister van Binnenlandse Zaken vóór de benoeming van Vrijman; 'De nieuwste hogeronderwijsinrichtingen waren onder zijn leiding ontworpen of gebouwd. Bovendien beschikte Vrijman niet alleen over technische bekwaamheden, doch had hij ook een warme belangstelling voor de meest verschillende vraagstukken van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs'. Dezelfde goede pers kreeg Vrijman van de hoogleraren van de Rijksuniversiteit Utrecht op grond van zijn 'grote energie, ijver en degelijke kennis inzake bouw in inrichting der laboratoria . . . ; de officiële eer aan Van Lokhorst, dienstengevolge bleef Vrijman tot zijn nadeel onbekend', schreef de Curator van de Utrechtse Universiteit. Ook ontwierp Vrijman het restauratieplan van de Statenzaal in 's-Hertogenbosch.

Marinus Antoni van Wadenoyen werd op 17 februari 1850 te Rotterdam geboren. Hij was dus vijftien jaar ouder dan Vrijman. Van 1865-1871 doorliep Van Wadenoyen de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam en in de hoogste klas verwiëf hij de grote zilveren medaille voor een door hem ontworpen concertgebouw. Van 1868-1870 was hij in dienst bij Gemeentewerken te Rotterdam. In 1870 was hij werkzaam bij de aanleg van Staatsspoorwegen te Rotterdam voor wat betreft het bouwkundig gedeelte. In 1875 werd hij geplaatst bij de aanleg van Staatsspoorwegen te Arnhem: ontwerpen van stations- en andere gebouwen langs de lijnen Arnhem-Nijmegen, Nijmegen-Venlo en Amersfoort-Nijmegen onder leiding van C. H. Peters. Zijn ontwerpen en gebouwen werden gepubliceerd in het orgaan van het Bouwkundig Genootschap *Architectura et Amicitiae*, dat De Stuers in zijn beleid steunde.

Op hetzelfde salaris — hij verdiende f 1800,— per jaar — werd hij op 30 april 1886 als buitengewoon op-

zichter bij het Bouwkundig Bureau van Van Lokhorst aangesteld. Korte tijd later diende hij in verband met de opneming in het pensioenfonds een verzoek in tot aanstelling als vast ambtenaar, welk verzoek op 1 oktober 1886 werd ingewilligd, en werd daarbij tot hoofdopzichter benoemd. Hij was feitelijk de chef van het bureau; bij afwezigheid van Van Lokhorst trad hij op kantoor in diens plaats op.

In 1896 werd Van Wadenoyen Adjunct-bouwkundige. In 1901 kreeg hij samen met Vrijman toestemming tot het van tijd tot tijd bezoeken van fabrieken in het buitenland, waar het ijzer ten behoeve van de in aanbouw zijnde chirurgische- en gynaecologische klinieken in Utrecht werd vervaardigd (het toezicht en de keuring van ijzeren balken gebeurde door Ir J. C. Mak te Duisburg).

De Stuers vond Van Wadenoyen van grote waarde voor het Departement. Hij was zorgzaam tot in het minitieuze en hij pluisde alles met onvermoeibare ijver uit. Ongeveer een jaar na Van Lokhorst overleed hij, nadat hij nog tot één van de opvolgers van zijn chef benoemd was.¹³

Jan de Quack, geboren 5 april 1864, was verwant aan Van Lokhorst. In augustus 1882 liet hij zijn werk zien aan De Stuers, hetgeen leidde tot een volontairschap op het Bureau van de Rijksbouwkundige; 1 maart 1883 werd hij tijdelijk opzichter.

In 1886 was hij een klein jaar verbonden aan het Bureau van Cuypers, waar zijn aanleg bleek o.m. voor het uitvoeren van decoratie- en ornamenttekeningen op grote schaal. Daar voerde hij vele cartons voor ornament en tegelwerk uit. Door gebrek aan werk moest hij omzien naar een andere positie. Na enige omzwervingen via particuliere betrekkingen kwam hij op het atelier van architect Eduard Cuypers terecht, waar hij gedurende twee jaren talrijke ontwerpen uitwerkte voor o.a. de gynaecologische kliniek van Dr Mendes De Leon aan de Sarphatistraat te Amsterdam. In april 1890 trad hij weer bij Van Lokhorst in dienst. In 1893 werd hij belast met het dagelijks toezicht op twee omvangrijke en ingewikkelde bouwwerken: het Boerhaave Laboratorium te Leiden en het Laboratorium voor Organische en Anorganische Scheikunde en Hygiëne (Sterrenbosch) te Utrecht.¹⁴ In 1896 (op 1 april)

12 A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 210.

13 Bij de overgelegde stukken in 1906 bevonden zich acht getuigschriften van behaalde prijzen aan de voornoemde Academie te Rotterdam, tien foto's van ontworpen stationsgebouwen; bovendien een ontwerp van een gebouw voor het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, een ontwerp van een weeshuis te Kampen, twee tekeningen van een ontwerp voor een kerkgebouw te Deventer en een geveltekening van een sociëteitsgebouw te Arnhem.

aangesteld als hoofdopzichter bij Van Lokhorst, net als Vrijman, gebruikte Van Lokhorst De Quack steeds meer voor het artistiek afwerken van voornamelijk gebouwen: de z.g. decoratieve elementen in de architectuur zoals polychromie, beeldhouwwerk, glazenierskunst etc.¹⁵

Van Lokhorst's buitenlandse reizen

Interessant is op te merken dat gebruik gemaakt werd van de mogelijkheid om kennis op te doen door het bezoeken van buitenlandse exposities. Van Lokhorst vroeg in 1878 aan de Minister van Binnenlandse Zaken verlov voor 14 dagen, ingaande 7 september, tot het bezoek van Parijs en de Wereldtentoonstelling aldaar; hij wilde zich oriënteren op het gebied van de schoolbouw en schoolmeubelen. Mocht de Minister accoord gaan, dan zou een aanbeveling aan het Ministerie van Onderwijs en aan het Bureau van Openbare Werken van de stad Parijs, waar Felix Narjoux (1836-1891)¹⁶, architect van de stad, zoveel voor schoolbouw gedaan had, eventueel wenselijk zijn. Het is de vraag of Van Lokhorst de toestemming gekregen heeft, aangezien de mening van De Stuers over Narjoux niet bepaald gunstig was. De Stuers heeft er zich aan geërgerd, dat Narjoux, een der medewerkers van Viollet-le-Duc, onvoldoende op de hoogte was van de situatie in Nederland, zoals bleek uit het feit dat hij in een publikatie met lof sprak over 'herstellingswerken aan de Domkerk te Utrecht, die tot de meest betreurenswaardige der laatste tijden' zouden behoren.¹⁷

Van Lokhorst vroeg 20 mei 1902 een studiereis aan voor de van 31 mei-7 juni gehouden internationale tentoonstelling in Berlijn van hulpmiddelen benodigd bij het medisch onderwijs. (o.a. van projectie-inrichtingen). De professoren Narath en Kouwer uit Utrecht gingen op eigen kosten. 'De hoogleraren zijn geen technici en konden daarom deze zaken niet beoordelen'. Van Lokhorst wilde zich laten vergezellen door Vrijman, die met de rechtstreekse uitvoering van het Utrechtse werk was belast. Van Lokhorst heeft verschillende gebouwen moeten ontwerpen, die gesticht werden in verband met de voortgang van het wetenschappelijk onderwijs en van de toegepaste wetenschap. Dit hield o.m. in de bouw en inrichting van enige universiteitsklinieken. De stukken zijn bewaard gebleven, waaruit wij kunnen opmaken op welke wijze de ontwerpen hiervoor tot stand kwamen. Niet alleen door de opdrachtgevers, maar ook door Van Lokhorst moest hier baanbrekend werk worden verricht. Men oriënteerde zich op het buitenland, waar men op dit gebied verder was dan in ons land; verwacht werd daar dingen te kunnen leren en aldus zijn voordeel te kunnen doen met de ervaringen door anderen opgedaan. Een en ander heeft met zich meege-

bracht, dat Van Lokhorst vele buitenlandse reizen heeft moeten maken.

Een overzicht kan hier een idee van geven¹⁸: In 1892 deed Van Lokhorst op een reis in gezelschap met Prof. Dr J. E. van Iterson (1842-1901)¹⁹ ideeën op voor de bouw en inrichting van de chirurgische kliniek te Leiden; hij had later ook de gelegenheid kennis te nemen van een psychiatrische kliniek. Deze ervaringen stelden hem in staat in 1895 het plan te ontwerpen van de Utrechtse klinieken voor heelkunde, psychiatrie en neurologie. In 1898 werd hem opgedragen een dergelijk plan te ontwerpen voor klinieken voor heelkunde, gynaeco-pathologie en obstetrie in Utrecht. Wat de heelkunde betrof zou het te maken ontwerp weinig behoeven te verschillen van dat uit 1895, waaraan Prof. Narath zijn goedkeuring reeds gehecht had. Iets anders was het gesteld met de klinieken voor gynaeco-pathologie en obstetrie. De hoogleraar, die het programma van eisen voor de kliniek opstelde, was overleden. Daarom was het nodig vooraf enige der nieuwste klinieken op dit gebied in loco te gaan bestuderen. Op advies van de Leidse hoogleraar in die vakken zou de reis naar Bazil, Budapest en Berlijn moeten gaan. Met het oog op de inrichting van het Chemische Laboratorium te Leiden zou de reis ook nuttig zijn. Prof. Franchimont kon hem slechts in het algemeen aanwijzingen geven; hij verwees Van Lok-

14 Nog enkele bijzonderheden over een tekenaar, die aan het Bureau verbonden werd: J. J. Schlieker. Op 8 januari 1892 stelde Van Lokhorst voor om de tekenaar J. J. Schlieker uit Leeuwarden aan te trekken voor het meubilair in het gebouw 'Sterrenbosch' te Utrecht. De hoogleraar in de Gezondheidsleer en Gerechtelijke Geneeskunde zou het gebouw over enige maanden betrekken en met het oog hierop was het nodig over te gaan tot de aanbesteding van het meubilair. Het was een omvangrijk werk, waarvoor een groot aantal tekeningen moest worden vervaardigd. Het was noodzakelijk voor 3 à 4 maanden een tekenaar aan te stellen, aan wie een gedeelte van het tekenwerk werd opgedragen. Op 5 augustus 1895 werd Schlieker buitengewoon-tekenaar bij de aanmaak van het meubilair voor het Bacteriologisch Laboratorium te Delft.

15 Dankzij een door hem zelf opgestelde lijst van 'eenige der voornaamste werken' bestaat er een overzicht van De Quack's oeuvre: A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 210. De lijst vermeldt rijksbouwwerken, waarvoor hij de volledige inrichting en/of het meubilair ontwierp (Leiden, Zwolle, Utrecht, Wageningen en 's-Hertogenbosch); diverse ontwerpen voor de bouw of uitbreiding van musea, school-universiteitsgebouwen en bibliotheken; tal van polychroomontwerpen en de uitvoering daarvan in diverse stijlen; bovendien veel particulier werk van uiteenlopende aard zowel bouwkundig als decoratief; publicistische arbeid.

16 Thieme-Becker, *Lexikon*, XXV, Leipzig 1931, 345.

17 Victor de Stuers, *Flaters van een bouwkundige*. Amsterdam z.j., 9.

18 Deze gegevens zijn ontleend aan een brief van Van Lokhorst aan de Minister van Binnenlandse Zaken van 16 juni 1898. A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 209.

19 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Leiden 1918, 800-801.

horst naar inrichtingen elders: naar enige van de nieuwere laboratoria, waar de organische chemie op de voorgrond trad met name te Breslau, Halle, Jena en Würzburg. De reis zou 21 à 26 dagen in beslag nemen.

Een ander voorbeeld is het nieuwe gebouw van de Rijkskweekschool voor Vroedvrouwen met kraaminrichting aan de Camperstraat te Amsterdam.²⁰ De Commissie van Toezicht en Beheer van deze kweekschool had in de loop der jaren vele malen aangedrongen op verbeteringen aan de oude school. Een programma van eisen werd opgesteld. De voorzitter van genoemde Commissie Prof. J. W. R. Tilanus ging met leraar Dr G. C. Nijhoff (penningmeester) naar het buitenland voor het bezoeken van een 20-tal scholen. Brünn en Innsbruck bleken het meest te beantwoorden aan de eisen. Op 22 juni 1896 was het schetsontwerp door Van Lokhorst gereed gemaakt; het strookte, behoudens onbetekenende details, geheel met het programma van eisen. Van Lokhorst ging daarna met de beide Commissieleden naar deze beide genoemde buitenlandse instituten, waarna de definitieve ontwerpen gemaakt konden worden. Het nieuwe schetsplan van 7 september 1897 verschilde echter weinig van het oude plan.

De plannen van quarantaine-inrichtingen kwamen ook voor verantwoording van de Rijksbouwkundige.²¹ De barak aan de Nieuwe Waterweg in Hoek van Holland was voor verpleging van pestlijders ten enenmale ongeschikt gebleken voor gevallen van opname, die zich voordeden bij aankomende schepen. De vrees voor pest heeft bewerkt, dat het na zeven jaar tobben eindelijk zover was dat door Van Lokhorst en de inspecteur voor het Geneeskundig Staatstoezicht voor Zuid-Holland J. M. Huisinga een ontwerp mocht worden ingediend voor een behoorlijke quarantaine-inrichting bij Hoek van Holland op een door Waterstaat afgestaan terrein.

In 1899 kreeg Van Lokhorst toestemming met Huisinga een dienstreis te maken o.a. naar Hamburg en Cuxhaven om aldaar dergelijke inrichtingen in ogeschouw nemen. Het was bij die gelegenheid wenselijk gebleken dat de Rijksbouwkundige vergezeld zou worden van de hoofdopzichter voor de gebouwen van Onderwijs enz. J. A. W. Vrijman. In 1899 is er sprake van dat Van Lokhorst de zaak min of meer uit handen moest geven. Het plan Huisinga-Van Lokhorst werd ontleend aan de inrichtingen te Cuxhaven en Bremerhaven. Dit bleek te kostbaar. Later is een goedkoper plan gemaakt.

Van Lokhorst stelde zich dus op diverse plaatsen op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen en de beste buitenlandse inrichtingen hebben hem tot voorbeeld gediend als hij een gebouw voor een specialistische bestemming moest ontwerpen. Aan het niveau van Van Lokhorst is het te danken, dat wij nog steeds beschik-

ken over een groot aantal voor hun tijd 'moderne' gebouwen uit die periode.

De omvang, het reilen en zeilen van het Bureau

Het Bouwkundig Bureau had met vele moeilijkheden te kampen. Er ontbrak nogal wat aan de personele en materiële voorzieningen. Wij beschikken niet over gegevens betreffende de omvang van het Bureau in de eerste jaren van zijn bestaan, wel over de latere jaren. Van Lokhorst moest in het begin zelf vele dienstreizen maken, omdat hij niet over voldoende personeel beschikte. Het Bureau bevond zich in 1880 nog steeds in zijn woning. Voor de aanvang van een aantal nieuwe werken waren twee à drie tekenaars meer nodig. De Stuers vond één tekenaar dringend gewenst, wilde het werk niet vertraagd worden. Van Lokhorst vroeg om twee ruimere en twee kleinere vertrekken ergens in het Binnenhof. Deze ruimte zou bezwaarlijk in zijn huis gevonden kunnen worden; bovendien zou hij voor overleg in het regeringscentrum direct bij de hand zijn. Spoedig daarna verhuisde Van Lokhorst zelf naar de Heemskerkstraat 6 (en daarna successievelijk naar 11 andere adressen in 's-Gravenhage).

De volgende bijzonderheid kan licht werpen op de voor onze moderne begrippen primitieve omstandigheden, waaronder een voor die tijd niet onbelangrijke rijksfunctionaris moest werken. In 1880 had hij last van een oogontsteking, zodat hij van tijd tot tijd een beroep moest doen op zijn echtgenote voor het schrijven van brieven die hij dicteerde. Ook wilde hij af van de administratie van zijn personeel: hij vroeg om verandering in hun uitbetaling.

In 1882 wees Van Lokhorst nog eens op de gebrekkige toestand van zijn Bureau. Niet alleen ontbrak een chef-de-bureau en een tweede klerk, maar de localiteit liet ook veel te wensen over. Een voortdurend zich uitbreidend aantal gebouwen kwam onder zijn toezicht te staan. Om een voorbeeld hiervan te noemen: In 1884 bedroeg het aantal dat onder zijn toezicht viel reeds 171, verdeeld over 41 plaatsen in het land. De toestand was eigenlijk vrijwel onhoudbaar geworden, ook al omdat de bezoldiging van hemzelf en de onder hem gestelde ambtenaren te laag was, met alle gevolgen van dien. Hun positie was vrij wat ongunstiger dan die van b.v. vele opzichters van Waterstaat. De getalsterkte, de bezoldiging en rangsgewijze indeling waren dan ook steeds aan de orde. Van Lokhorst probeerde voortdurend de behoefte aan meer personeel bij het Bureau te motiveren.

20 A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 676. Tekeningen in dit dossier.

21 A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 678.

Hij verzocht in 1887 ook voor hemzelf om een verhoging van zijn jaarwedde met *f* 370,—, sinds 1880 gesteld op *f* 3300,—. Ter vergelijking de Rijksbouwmeester C. H. Peters ontving *f* 3500,— (sinds 1884 werd de titel Bouwkundige voor de Landsgebouwen veranderd in 'Rijksbouwmeester') en de wedde van Van Lokhorst's collega voor de gevangenissen en rechtsgebouwen J. F. Metzelaar, ca 1885 opgevolgd door zijn zoon W. C. Metzelaar, bedroeg *f* 4000,—.

Van Lokhorst's werkkring overtrof de hunne in uitgebreidheid en veelzijdigheid. In vergelijking met zijn collega's was hij altijd de meest bedeelde met werk en de minst bedeelde met de vergoeding. Nog altijd reisde hij derde klas, terwijl zijn collega's tweede klas reisden, koninklijk waren aangesteld en de titel voerden van Rijksbouwmeester. De aanvraag om verhoging van zijn tractement had pas succes nadat De Stuers in 1887 aan de Minister van Binnenlandse Zaken schreef over de salarissen van gemeenteambtenaren te Amsterdam. Enige cijfers ter adstructie: de Directeur Publieke Werken *f* 8000,—; de architect *f* 5000,— de ingenieur *f* 5000,—. de assistent-architect *f* 4000,—. *f* 3600,— voor Van Lokhorst was dus niet exorbitant!

In 1898 blijkt de situatie aanmerkelijk te zijn verbeterd. Van Lokhorst verdiende toen *f* 4500,—.²² Het Bureau werd in datzelfde jaar gevestigd in de Lange Houtstraat 8, overigens hetzelfde adres, waar hij vlak vóór zijn overlijden met zijn gezin zou gaan wonen. Een opmerking terzijde: een Secretaris Generaal van Binnenlandse Zaken verdiende toen evenveel als een ingenieur bij Publieke Werken in Amsterdam; gemeenteambtenaren werden beter gesalarieerd dan de rijksambtenaren.

Aan het einde van zijn carrière werd de situatie voor Van Lokhorst er niet gemakkelijker op. Op 12 oktober 1899 vroeg hij voor zijn Bureau in Den Haag een hoofdopzichter erbij, aan wie hij een gedeelte der werkzaamheden zou kunnen overdragen niet alleen wegens de enorme omvang van zijn taak, maar ook omdat zijn gezondheid te wensen overliet. Hij stelde W. van Boven te Amsterdam voor, toen werkzaam als chef-de-bureau bij architect G. van Arkel, vroeger opzichter-tekenaar bij architect J. F. Klinkhamer, welke beide architecten zeer gunstig advies over Van Boven uitbrachten. Volgens de Hof-, Rijks- en Residentiealmanak van 1899 kreeg Van Lokhorst G. H. Cuaens en in 1901 W. van Boven, beiden als hoofdopzichter, terwijl in dat jaar Cuaens buitengewoon opzichter werd.

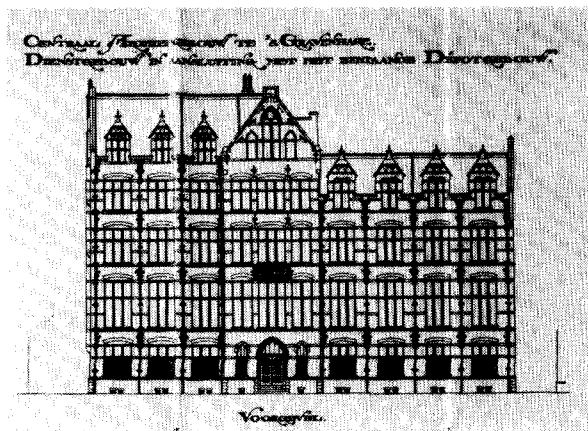
In november 1901 richtte Van Lokhorst zich wederom tot de Minister van Binnenlandse Zaken in verband met de te lage tractementen bij zijn afdeling. De lage honorering leidde tot ontslagaanvragen van zeer verdienstelijke ambtenaren. Dit is merkwaardig als wij letten op de geringe aantallen, waarmee belangrijke

afdelingen waren bezet. Een sprekend voorbeeld in dit verband. Toen De Stuers in 1901 het Ministerie verliet, bestond de afdeling Kunsten en Wetenschappen uit vijf ambtenaren namelijk hijzelf, de civielingenieur J. A. Royer als hoofdcommies, en nog drie anderen. Royer werd opvolger van De Stuers. De financiële situatie veranderde echter niet in het minst.

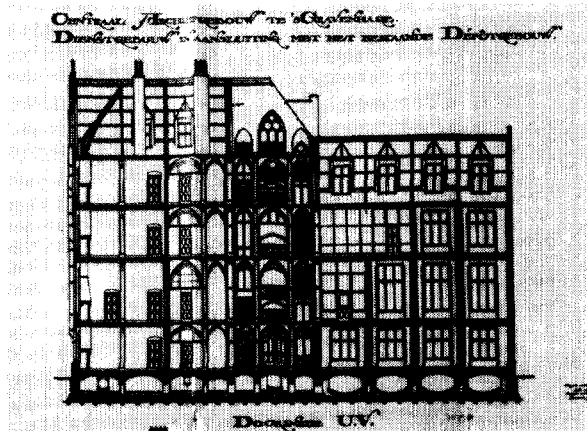
Van Lokhorst schreef de Minister op 15 mei 1902 dat hem iedere illusie ten opzichte van verbetering der salarissen van de onder zijn leiding werkzame ambtenaren ontnomen was bij het opmaken van de Staatsbegroting van 1903. Hij had reeds zovele malen geschreven dat tijdelijke ambtenaren naar elders vertrokken. Vast aangesteld personeel zegde de dienst niet op: vertrek zou te onvoordelig zijn in verband met pensioenstortingen. Dit neemt niet weg, dat door de te lage salarissen, naar het oordeel van Van Lokhorst, een onhoudbare toestand ontstond. Dit geldt ook voor de omstandigheden, waaronder zij moesten werken. Op zijn Bureau, waar zelfs een bode ontbrak, werkten toen 27 ambtenaren. Wat betreft de financiën maakte hij de volgende vergelijking om de onmogelijke situatie aan te tonen: Aan de afdeling Landsgebouwen werd in verhouding tot de jaarlijks verwerkte bouwsommen meer dan het dubbele aan salarissen besteed.

Samengevat kunnen wij constateren dat de werksituatie bij het Bouwkundig Bureau verre van ideaal was. Het tractement van de architectonisch en technisch bevoegde chef was te laag. De stukken wijzen uit, dat hij en De Stuers hierin niet berust hebben, maar de bijzonder laag geklassificeerde start 'en route' wilden repareren door een salarisverhogingsvoorstel. Dit is maar ten dele gelukt. Na een 20-jarig dienstverband verhuisde hij en kreeg hij een beter salaris. De onder zijn leiding staande ambtenaren van het Bureau hadden ook te lage tractementen ondanks alle pogingen van Van Lokhorst daarin verbetering te brengen. Niet alleen was de bezoldiging naar rang en taak van de daaraan verbonden rijksambtenaren te laag, ook was de bezetting klein in vergelijking met andere departementen. Pas in 1901 werd het personeelsbestand aanmerkelijk uitgebreid via de invoering van de functie van buitengewoon opzichter. Van Lokhorst mocht zich ook geen Rijksbouwmeester noemen. Zou hier ook een rol hebben gespeeld, dat men deze titel niet gunde aan een autodidact, zelfs niet aan één, die toch onder zeer moeilijke omstandigheden zijn sporen had verdiend? Het is aan de volledige inzet en collegiale geest van een klein groepje mensen te danken geweest dat toch zo'n grote hoeveelheid werk tot stand kwam. Van Lokhorst die aan dit groepje lei-

22 *Nederlandsch Almanak*. 1898.

Afb. 2. Centraal Rijksarchiefgebouw aan het Bleyenburg te 's-Gravenhage. Aanzicht van de voorgevel aan het Bleyenburg. A.R.A., Archief van het Algemeen Rijksarchief 1800-1940, inv. no. 399 (foto A.R.A. te 's-Gravenhage).

Afb. 3. Idem, Doorsnede van het interieur over de lengte. A.R.A., Archief opzichter nieuwbouw Kruyt, inv. no. 25 (foto A.R.A. te 's-Gravenhage).

ding gegeven heeft, neemt in de geschiedenis van onze rijksgebouwen een eervolle plaats in. Het Bouwkundig Bureau groeide onder zijn leiding uit tot een der belangrijkste architectenbureaus, met 67 medewerkers in 1903. Het was het resultaat van jarenlang hard werken door De Stuers om het bouwwezen van Binnenlandse Zaken te verbeteren. Hij heeft daarin een enorme ommekeer ten goede gebracht. Het Bureau kon gelden als voorbeeld voor alle andere.

Van Lokhorst als ontwerper

De utiliteitsbouw van de Rijksoverheid werd in de periode van Van Lokhorst niet meer uitgevoerd in strak klassicistische waterstaatsstijl, maar in neo-rennaissance stijl, die was geïnspireerd op het 'oud-Hollands' bouwen, waarbij de vormgeving werd aangepast aan de gebruikseisen van het pand. Dit vereiste een grondige kennis van de materialen en de wetenschap hoe die materialen toegepast moesten worden. Er werd steeds getracht 'van binnen naar buiten' te bouwen; daarbij hield men de doelmatigheid in het oog en ging men uit van een weloverwogen programma van eisen. Op basis van deze gegevens kwamen de ontwerpen voor de plattegronden tot stand. Vervolgens werd, al naar gelang het soort gebouw, de uitwendige vormgeving bepaald.

De bemoeienis van Cuypers en De Stuers met de overheidsbouw heeft een rol gespeeld bij het in zwang raken van een stijl, waarin naast elementen uit de re-

naissance ook vormen uit de gotiek werden verwerkt. Kenmerkend is verder het gebruik van nieuwe materialen en de uitgesproken aandacht voor decoratieve aspecten. De vraag is relevant wat het aandeel hierin is geweest van Van Lokhorst. Het komt vaak voor in de architectuurgeschiedenis, dat we preciezer zouden willen weten waaruit iemand's oeuvre bestaat, maar dat het daaromtrent eenvoudig aan gegevens ontbreekt. Een overzicht van Van Lokhorst's ontwerpen zou immers de basis kunnen vormen voor een verdere studie over zijn werk als architect.

Zo was hij niet alleen verantwoordelijk voor het onderhoud maar ook voor de verbouwingen en alle nieuwbouw van de rijksgebouwen, die onder zijn competentie vielen. Een andere vraag is of hij ook steeds de ontwerper is geweest. Het is op dit moment niet mogelijk om zo'n opsomming van zijn werken te geven. De vraag is in zijn algemeenheid niet te beantwoorden, noch voor wat betreft de hoofdlijnen van de ontwerpen noch voor wat betreft de detaillering. In de feestbundel 'Academia Groningana 1614-1914', gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit van Groningen, werd in 1914 nog eens herinnerd aan het door Van Lokhorst gebouwde Botanische Laboratorium te Groningen (hoofdgebouw), dat het meest volkomen voortbrengsel genoemd werd van zijn groot talent op het gebied van de laboratoriebouw in ons land. Het zou de moeite waard zijn eens te achterhalen welke projecten inderdaad van Van Lokhorst afkomstig zijn.²³ Er zijn geen gesig-

Afb. 4. *Gymnasium Haganum, Laan van Meerdervoort 57 te 's-Gravenhage. Opname uit 1948 (Verz. Gemeentearchief 's-Gravenhage).*

neerde tekeningen of geschreven stukken voorhanden, die zijn auteurschap onomstotelijk vaststellen. Wel zijn er enkele gevallen, waarin wij duidelijke aanwijzingen hebben, dat Van Lokhorst de ontwerper was, met name van twee Haagse bouwwerken:

1. Het oude Algemeen Rijksarchief aan het Bleyenburg, waarvan het depotgebouw wordt gezien als een uniek produkt van laat 19e-eeuwse ingenieurskunst; het voorgebouw is later ook door Van Lokhorst vervaardigd (in de hal staat het jaartal 1902²⁴, afb. 2 en 3).
2. Het andere Haagse gebouw, dat op naam van Van Lokhorst staat is Het Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort 57²⁵ (afb. 4, 5 en 6).
3. De verbouwing en uitbreiding van het Provinciehuis in Assen in 1884 (afb. 7 en 8). Het is een der

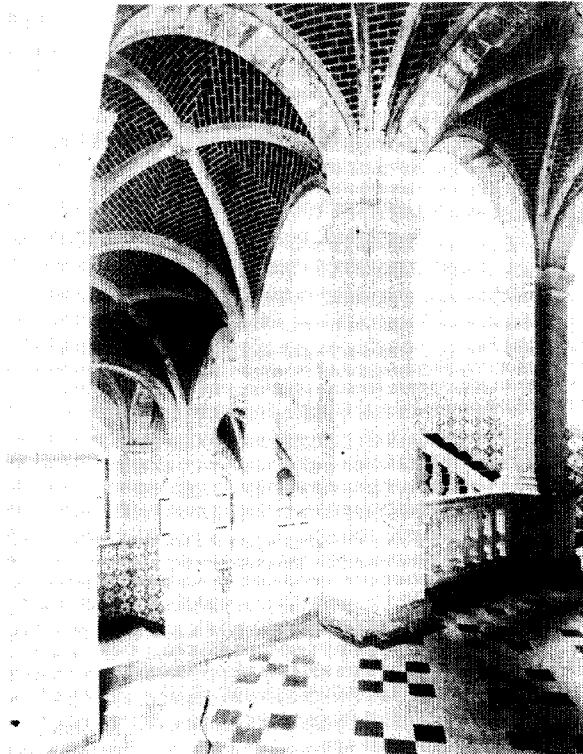
23 In *Bouwen voor Utrechts Universiteit*. Utrecht 1985 zijn verschillende ontwerptekeningen gepubliceerd betreffende door Van Lokhorst ontworpen Universiteitsgebouwen: het Academiegebouw (1886), gevel en plattegronden, (o.c. 53); Laboratorium voor Anorganische Chemie en Gezondheidsleer (hygiëne) 'Sterrebo's' (1887) vier plattegronden (1887) en definitief ontwerp (1890), (o.c. 96 en 99-102); Ontwerp voor een praktijkgebouwtje voor het oefenen met kleine instrumenten (1879) (o.c. 79).

24 Ir E. J. Nusselder, *Rapport van onderzoek betreffende het depot van het v.m. Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage*. 's-Gravenhage 1984. Er waren plannen om het gehele Rijksarchiefcomplex aan het Bleyenburg als rijksmonument aan te wijzen; deze plannen zijn inmiddels door de Monumentenraad weer losgelaten.

25 In het Gemeentearchief van 's-Gravenhage bevindt zich een fotocollectie betreffende 'Het Haganum'. Daarin komt een afbeelding voor van een gipsplaat, die een treffende overeenkomst vertoont met de gedenkpenning uit 1903 (zie afb. 5). Volgens inlichting van drs. L. van Heijningen hing deze plaat ongeveer 20 jaar geleden nog in de Rectorskamer; de plaat was voordien gevonden

Afb. 5. *Gymnasium Haganum*. Opname uit 1968. Detailopname van de hoofdingang, geheel links van de voorgevel gesitueerd (Verz. Gemeentearchief 's-Gravenhage).

Afb. 6. *Gymnasium Haganum*. Interieurfoto van het trappenhuis (Verz. Gemeentearchief 's-Gravenhage).

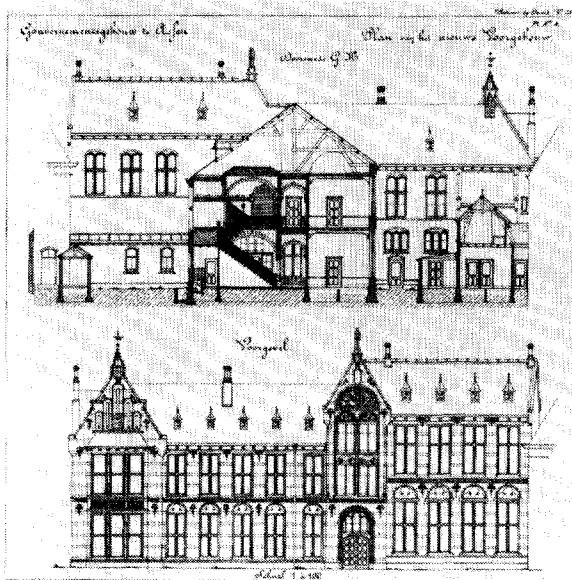
best bewaarde overheidsgebouwen uit de tijd van De Stuers, met muurschilderingen van de Weense kunstenaar George Sturm, die speciaal door De Stuers voor dit werk werd aangezocht. Een brief van De Stuers aan Cuypers op 5 april 1883 levert het bewijs dat Van Lokhorst de architect was van de verbouwing en uitbreiding van dit gebouw.²⁶ Thans is hierin het Provinciaal Museum van Drenthe gevestigd.

Er zijn ook duidelijke aanwijzingen dat hij niet de gehele conceptie voor zijn rekening nam. Naarmate het werk zich uitbreidde en een groter aantal gebouwen onder zijn toezicht kwam te staan, was dit in vele gevallen ook niet mogelijk. In de laatste jaren van zijn carrière werd hij door ziekte gedwongen reeds veel aan anderen over te laten. Er is in vele gevallen een samenwerkingsverband ('teamwork') tussen de stafleden van het Bureau, waarbij ieder een bepaald deel van het project voor zijn rekening nam. Dit kon gemakkelijk omdat hun ideeën in grote lijnen wel met elkaar overeenkwamen, een besliste voorwaarde voor zo'n geza-

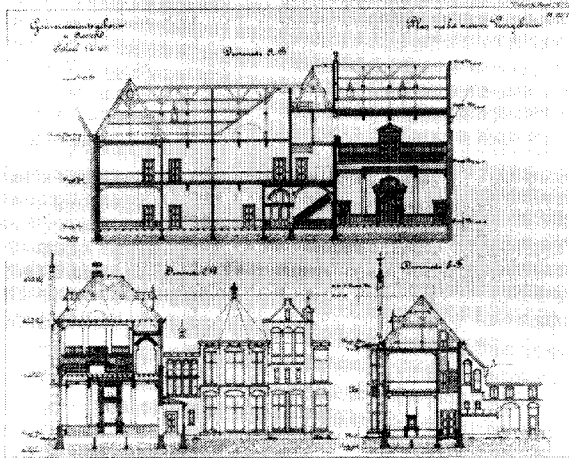
menlijke opzet. Enig houvast biedt het hiervoor genoemde overzicht van de werken van Van Wadenoyen (die wij niet zozeer als mogelijke ontwerper van gebouwen moeten zien, maar meer voor onderhoudswerk in de tijd van Van Lokhorst). Ook heeft De Quack een belangrijke bijdrage geleverd. Wij zouden

op een kast van de Conrector. Waar de plaat zich bij de opening van het gebouw in 1907 bevond, is niet bekend. De bouw van het Gymnasium zou, volgens de Heer van Heijningen, een particuliere opdracht aan Van Lokhorst geweest zijn, later afgemaakt door Vrijman. Hoe Van Lokhorst nog tijd kon vinden om aan particuliere opdrachten te werken is een raadsel. Van regeringswege zou, volgens Vrijman, nimmer bezwaar gemaakt zijn tegen het als architect uitvoeren van particulier werk door Rijksbouwmeesters. In het door Vrijman, als oud-rijksbouwmeester, in 1937 ingediende verzoekschrift aan de 1ste Kamer der Staten Generaal, wordt vermeld, dat o.a. Rijksbouwmeester Van Lokhorst indertijd belangrijke particuliere bouwwerken als architect had gemaakt. Vrijman vermeldt echter niet welke objecten dat waren. Verzoekschrift van 19 april 1937, gepubliceerd in 'de Residentiebode' van 24 april 1937.

²⁶ Gemeentearchief Roermond, archief Cuypers No. 18.

Afb. 7. Gouvernementsgebouw te Assen. Plan van het nieuwe voorgebouw. De aanbesteding had plaats op 18 november 1884. Op de tekening zijn de beschilderingen en de lambrizeringen van de Statenzaal te zien (foto A.R.A. te 's-Gravenhage).

Afb. 8. Gouvernementsgebouw te Assen. Lengte- en dwarsdoorsneden over het voorgebouw (foto A.R.A. te 's-Gravenhage).

graag iets dergelijks vinden over het werk van Vrijman, voornamelijk met betrekking tot de door hem ontworpen projecten.

In ieder geval is er reden om te veronderstellen dat de lijst van bouwwerken, genoemd in het Gedenkboek, dat Van Lokhorst bij zijn 25-jarig ambtsjubileum als Rijksbouwkundige in 1903 werd aangeboden, niet moet worden gezien als een overzicht van zijn oeuvre.²⁷ Bij dit jubileum kreeg hij ook een gedenkpenning (afb. 9) aangeboden, in goud, zilver en brons uitgevoerd, tot erkenning van zijn grote verdiensten op het gebied van de bouwkunst. Ook de artikelen over hem in 'De Opmerker' van 1903 en 1906 geven weinig aanknopingspunten. Een nauwkeurige bestudering van het Cuypers-archief zou wellicht nog wat meer licht kunnen verschaffen, zoals in het geval van Assen gebleken is.

Van Lokhorst's opvolging

Van Lokhorst overleed op 16 februari 1906 op 61-jarige leeftijd in het R.K. Ziekenhuis te 's-Gravenhage; hij woonde toen in de Lange Houtstraat No. 8, waar het kantoor gevestigd was (afb. 10). Het Bureau diende gereorganiseerd te worden tengevolge van het verlies van zijn grote werkkraft. Uit de feiten blijkt dat het verlies zó groot was dat hij door twee personen moest worden opgevolgd. Er was dus sprake van twee vacatures. Bij de opvolging van Van Lokhorst komt de relatie tot 'Delft' aan de orde: de altijd aanwezige controverse tussen de mensen met de praktijkkennis en zij, die beschikken over theoretisch opgedane kennis. Het ging om de tegenstelling tussen personen die van anderen af ervaring hadden opgebouwd tegenover anderen die op een Delftse opleiding konden bogen.

Onder de sollicitanten bevonden zich twee oudgedienden van het Bureau: Van Wadenoyen, waarnemend Rijksbouwkundige en al bijna 20 jaren in dienst, en Vrijman, toen hoofdopzichter en 41 jaar oud. Enkele niet-academici van buiten af wilden ook in aanmerking komen voor de post, onder wie Gerrit Versteeg, geboren 2 augustus 1871, adjunct directeur van Gemeentewerken te Arnhem. Eveneens Adriaan Willem Weiszman, geboren 1858, architect te Haarlem, vroeger gemeentearchitect te Amsterdam tot 1894.²⁸ Voorts A. J. Th. Kok, bouwkundige bij Gemeentewerken te Rotterdam.²⁹ Ook enkele bouwkun-

27 Gedenkboek *Saxa Loguuntur*. Nijmegen 1903, uitgegeven bij gelegenheid van Van Lokhorsts zilveren ambtsjubileum in 1903. J. de Quack verzorgde de perspectieftekeningen en illustraties.

28 Adriaan Willem Weiszman (1858-1923) is behalve als architect ook als publicist zeer bekend geworden.

Afb. 9.A en 9.B Gedenkpenning voor Jacobus van Lokhorst ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als Rijksbouwkundige bij het departement van Binnenlandse Zaken, in 1903. De penning is in bezit van zijn kleinzoon A. E. S. van Lokhorst te Rijswijk (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist).

dig ingenieurs dienden zich aan zoals Lucas Christiaan Dumont, geboren 7 december 1865, Directeur Openbare Werken te Utrecht, Martinus Adrianus Hartman, civiel- en bouwkundig ingenieur, geboren 2 november 1862, gemeentearchitect van Delft en tenslotte Johan Adrianus van der Steur, geboren 30 oktober 1865, afgestudeerd in 1888, onafgebroken in de praktijk werkzaam in een kring op technisch gebied.³⁰

Bij de keuze van een opvolger voor Van Lokhorst is door Dr Ir Jacobus Leonardus Cluysenaer, curator van de Technische Hogeschool,³¹ in het algemeen ook nog eens gewezen op het belang van de benoeming van een academicus uit Delft. Cluysenaer (in die tijd ook voorzitter van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs), werkte aan een reorganisatie van deze hogeronderwijsinstelling. Hij stond er om bekend zijn persoonlijke mening onomwonden te zeggen, ook waar hij van te voren wist dat deze zou ingaan tegen de tijdgeest.³² Cluysenaer gaf toe, dat bij de bouwkundig ingenieurs wel eens gebrek aan praktisch inzicht bestond.³³ Daar stond dan echter tegenover het voordeel van een brede basis voor verdere ontwikkeling, zo merkte hij op. Zij weten de weg te vinden op een breed terrein. Gediplomeerden mochten door de Staat niet worden voorbij gegaan, zo meende hij. Voorts was hij van mening, dat 'de tegenstelling tussen theorie en praktijk gewoonlijk op de voorgrond werd gesteld door hen, die theoretisch niet geschoold waren en die-

pere kennis angstig schuwden. In Groningen, Arnhem, Nijmegen, Haarlem, 's-Hertogenbosch en Maastricht was het 'bouwdepartement' in handen van bouwkundig ingenieurs, [hoewel] in de grotere steden, uit de aard der zaak, de civielingenieurs op de voorgrond' traden (wellicht op grond van de veelzijdiger taak). Cluysenaer uitte kritiek op de zuiver praktisch gevormde bouwmeester. 'De ervaring [zou] geleerd [hebben] dat die zeer dikwijls zwaar zondigde tegen de juiste constructieve begrippen, een kwaad dat zich vaak eerst na de bouw openbaart. De grote verdiensten en de onvolprezen werkkraft van Van Lokhorst werden graag door hem erkend. Dat de rijksuniversi-

29 A. J. Th. Kok had in de periode 1899-1906 een aantal projecten onder handen, o.a. het schetsontwerp voor de bouw van een nieuw Raadhuis aan het Oostplein te Rotterdam (ongeveer 2 miljoen gulden) en een project voor een compleet ziekenhuis voor 800 à 1000 verpleegden te Rotterdam (ongeveer 3½ miljoen gulden). Een uitvoeriger overzicht van zijn werken is bekend: A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 210.

30 A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 210.

31 Ir R. A. van Sandick 'Ter herdenking aan de overleden Dr Ir J. L. Cluysenaer 11 mei 1843-8 augustus 1932', *De Ingenieur* (1932), 19 augustus, 273.

32 Ibidem, 274.

33 A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 210.

Afb. 10. Lange Houtstraat Nr. 26 en Nr. 28 te 's-Gravenhage. Opname uit 1975. In het linkerpand op de foto (vroeger Nr. 8) werd in 1898 het Bouwkundig Bureau van de Rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst gevestigd. Hij woonde hier ook vlak vóór zijn overlijden in 1906. De voorgevel van het 18-eeuwse gebouw werd in de 19e eeuw vernieuwd met behoud van de kroonlijst. Helaas is dit huis, dat tot het beschermd stadsgezicht Binnenhofcomplex en omgeving behoorde, onlangs afgebroken (foto M. de Jong, Dienst voor de Stadsontwikkeling te 's-Gravenhage).

teiten meenden een opvolger te kunnen aanwijzen uit het door Van Lokhorst gevormde personeel was ongetwijfeld te danken aan de verdiensten van de overledene'. Overigens meende hij onverkort te kunnen stellen, dat de taken die moesten worden vervuld niet veilig konden worden toevertrouwd aan slechts in de praktijk gevormde bouwkundigen. 'De hoogleraren Klinkhamer³⁴ en H. Evers³⁵ zouden aan de hand van de voorhanden tekeningen kunnen wijzen op de minder gewenste opvattingen van de ontwerper bij het thans in aanbouw zijnde gebouw voor Werktuigbouw en het gebouw voor Natuurkunde'. De ontwerper

had, volgens Cluysenaer, de bouwheer moeten wijzen op niet te bevredigen of tegenstrijdige eisen in het programma van hetgeen verlangd werd.³⁶ Volgens Cluysenaer scheen de tijd gekomen 'twee bruikbare gediplomeerden' aan te wijzen, waarmede hij bouwkundige ingenieurs bedoelde.

Als opvolgers werd uiteindelijk de voorkeur gegeven aan in de praktijk bij Van Lokhorst gevormde architecten boven twee academici, zulks overeenkomstig het advies van Jhr Victor de Stuers, die in een interessante brief over deze zaak aan de Minister ook de mening van Cuypers vertolkte. De Stuers zet in deze brief – met kritische opmerkingen aan het adres van de Delftse 'Rijksschool' – uiteen dat voor de praktijk de opleiding te Delft zeker niet de voorkeur verdient boven ervaring gedurende vele jaren onder goede leiding opgedaan op een bouwkundig Bureau als dat waarvan Van Lokhorst de leiding had (bijlage II). Van Wadenoyen en Vrijman werden beiden per 21 juni 1906 tot Rijksbouwkundige benoemd. Er kwamen dus twee Rijksbouwkundigen in zijn plaats. Van Wadenoyen kreeg tot taak voor de onderhoudswerken te zorgen en Vrijman werd ingeschakeld voor de nieuwe werken. Nu ontstond de moeilijkheid dat beide werkterreinen eigenlijk niet goed af te bakenen waren; een geografische indeling van het werk was evenmin aan te bevelen. Deze toestand heeft echter niet lang geduurd, omdat Van Wadenoyen op 1 januari 1907 eervol ontslag kreeg; voordien was hij reeds enige tijd ziek. Voordien en daarna was de leiding dus al bij Vrijman. Het was wenselijk het beheer van het Bureau aan hem op te dragen, dus de vacature van Van Wadenoyen niet te vervullen. Het oude niet gerealiseerde idee van Van Lokhorst, namelijk de aanstelling van twee adjuncten onder zijn algemene leiding, haalde

34 J. F. Klinkhamer (1854-1928) werd op 2 oktober 1899 hoogleraar in de Bouwkunde aan de Polytechnische School te Delft met als bijzondere leeropdracht: vormleer en constructie der romaanse en gotische bouwkunst. 'Onder het deel dat bij die opleiding toe komt aan kunstgeschiedenis, behoort de ontwikkeling van de bouwkunst in de middeleeuwen een grote plaats te bekleden want geen tijdperk is zo vormend voor de bouwkundige en zo geschikt om op constructieve gronden degelijke beginselen aan te kweken'. *Delftsche Studenten Almanak*. 1900, 275.

35 Henri Evers werd in 1902 hoogleraar aan de Polytechnische School te Delft. De titel van zijn inaugurele rede luidde: *Het nut der historische studiën tot de vorming van de architect*. Een van zijn belangrijkste werken is het Raadhuis van Rotterdam. Hij bewerkte E. Gugels handboek *De Architectuur in haar hoofdtijperken*. Groningen 1905-1911, 2 dln.

36 Bijzonderheden over het nieuwe gebouw van Toegepaste Natuurkunde in Delft in: *Delftsche Studenten Almanak*. 1900, 301-339 met plattegronden; zie verder over de geschiedenis van het ontwerp jaargang 1905, 192, 193 en 201, alwaar nog een woord van dank en hulde aan 'Van Lokhorst, die de moeite niet had ontzien vooraf van de eisen... een grondige studie te maken'.

Vrijman weer te voorschijn; op deze wijze kon immers de volstrekt nodige eenheid van beheer en opvatting verzekerd worden. Jan de Quack solliciteerde naar een aanstelling als Adjunct; hij kwam blijkbaar niet in aanmerking.³⁷

Vrijman stelde in 1907 aan het departement van Binnenlandse Zaken (afdeling Kunsten en Wetenschappen) voor de hoofdopzichter Universiteitsgebouwen Utrecht D. Kruyf te benoemen voor de onderhoudswerken. Kruyf was iemand met grote praktische kennis en ondervinding, wiens administratie en beheer voorbeeldig waren, zo berichtte hij J. A. Royer op 9 april 1907. Hij adviseerde de Adjunct voor de nieuwe werken te recruteren uit de bouwkundig ingenieurs, die zich in de praktijk oefenden onder bekwame opzichters van grote bouwwerken.³⁸ Op deze wijze zou de deur geopend worden naar een academische inbreng bij het Bouwkundig Bureau van het departement van Binnenlandse Zaken te 's-Gravenhage. Vrijman's voorstel is niet doorgegaan. Hij was betrokken bij alle nieuwe of in voorbereiding zijnde werken te Groningen, Utrecht en Delft. De Curatoren van de hogeronderwijsinstellingen in deze plaatsen wilden hem niet missen: zij vreesden anders een vertraging bij de uitvoering van de werken. Cluysenaer, die in 1906 nog allesbehalve met het Bouwbureau was ingenomen, bezong in 1907 toch in alle tonen de lof van Vrijman!

Summary

In 1878 the Office of Government architect was created by the Home Office. The new official was to be entrusted with the care of the public buildings under the control of the Home Office. His task included, next to the supervision of existing buildings, the design, building and furnishing of new buildings in the field of education, arts and sciences. Up till 1878 all this had been the concern of the engineers of the Department for the maintenance of dikes, roads and bridges ('Waterstaat').

The first Government architect to hold this post, from 1878 till 1906, was Jacobus van Lokhorst from Utrecht. After his training at the Utrecht municipal school of drawing and architecture he educated himself and became an all-round person.

Van Lokhorst owed his appointment for a great deal to the influence of Jhr Victor de Stuers and P. J. H. Cuypers, who both considered him the right man in the right place. In this article attention is drawn to the way he came to be appointed, and to the way he built up his Office from the very beginning. The article focuses on the person of Van Lokhorst, his background, career and how he acquitted himself of his task. It is made clear how gigantic in the course of

years this task was for him and his immediate colleagues, among whom his assistant M. A. van Wadenoyen, the architect J. A. W. Vrijman (who were to be his successors) and also J. de Quack, a specialist in decoration and furnishing; how they were supported by only a small number of regular chief-inspectors and inspectors. The article also gives an idea of how extensive and mansided the work was which Van Lokhorst and his Office were faced with. At last the relation of Van Lokhorst with the Delft Polytechnic is discussed, especially the moot point whether or not he had to be succeeded by an engineer from the Delft Polytechnic in 1906.

37 Jan de Quack, in 1906 net als Vrijman, sinds 10 jaren hoofdopzichter, stond qua salaris toch achter bij hem, ondanks het feit dat de Mij tot Bevordering der Bouwkunst persoonlijke arbeid op decoratief gebied met de hoogste beloning salarieerde in de door haar voor de Nederlandse architecten ontworpen tabellen voor honorarium. Hij gaf daarvoor twee redenen aan. Ten eerste had Van Lokhorst niet de schijn op zich willen laden, dat hij zijn familielid wilde pousseren. Ten tweede was hij door het specialisme van 'het artistiek afwerken van voorname gebouwen', – overigens op instigatie van Van Lokhorst – achterop geraakt t.a.v. de gewone bouwpraktijk en daaraan verbonden administratie. Hoe dan ook, toen Van Lokhorst overleed, solliciteerde De Quack naar de positie van Adjunct Rijksbouwkundige. Vrijman stelde hem echter niet voor als zijn Adjunct, omdat hij hem daarvoor niet geschikt vond. Bovendien miste De Quack, volgens Vrijman, de vereiste praktische en administratieve bekwaamheden voor dit ambt. Ook wilde De Quack, als men in de toekomst een beroep zou blijven doen op zijn bijzondere gaven ten bate van de decoratieve uitmonstering van gebouwen en inrichtingen daarvan, de ambts titel krijgen van 'architect voor de versiering van gebouwen van Onderwijs enz'.

38 In 1905 schreef Van Wadenoyen aan de Minister van Binnenlandse Zaken over het plaatsen van buitengewoon opzichters bij bouwwerken zoals dat bij het departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid geschiedde voor studenten der Polytechnische School gedurende de vacantiemaanden juli en augustus. Er waren zes plaatsen voor a.s. bouwkundig ingenieurs. A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 214.

Bijlage I

Personeel voor het toezicht op de rijksgebouwen voor Onderwijs enz.

Volgens opgave in de Staatsalmanak		Volgens opgave in de Hof-, Rijks- en Residentie-almanak
Van Lokhorst		idem
Adj. van Wadenoyen		idem
1 administrateur		idem
	1896	2 klerken
5 hoofdopzichters		idem
5 opzichters		16 opzichters
	1897	
5 hoofdopzichters		idem
5 opzichters		9 opzichters
	1898	
5 hoofdopzichters		idem
5 opzichters		14 opzichters
	1899	
5 hoofdopzichters		6 hoofdopzichters
8 opzichters		29 opzichters
	1900	
5 hoofdopzichters		6 hoofdopzichters
8 opzichters		29 opzichters
	1901	
4 hoofdopzichters		5 hoofdopzichters
8 opzichters		50 buitengew. op- zichters
		8 opzichters
		1 tijd. opzichter
	1902	
4 hoofdopzichters		
8 opzichters		
	1903	
6 hoofdopzichters		
11 opzichters		
	1904	
6 hoofdopzichters		
12 opzichters		
	1905	
6 hoofdopzichters		
12 opzichters		
	1906	
Vrijman + Van Wadenoyen		
Bouwkundigen		
5 hoofdopzichters		
12 opzichters		
	1907	
Vrijman Bouwkundige		
7 hoofdopzichters		
15 opzichters		

Bijlage II

Ongedateerde brief van V. de Stuers aan J. A. Royer, Referendaris, inzake de vervulling van de vacature van Van Lokhorst. (A.R.A., Ministerie van Binnenlandse Zaken (K. en W.) 1875-1918, No. 210).

Amice,

Ik wil U niet onkundig laten, dat ik de Minister uitvoerig geschreven heb over de vervulling der vacature Lokhorst. Ik heb daartoe aanleiding gevonden in het feit dat zowel bij mij als bij Cuypers sollicitanten geweest zijn, die om onze steun vroegen, terwijl ik bemerkte dat er een toeleg bestaat om de theorie ingang te doen vinden dat de producten der Rijksschool te Delft een prae dienen te hebben bij vergeving . . . rijksbetrekking, eensdeels omdat daardoor de school gereleveerd (?) wordt, anderdeels omdat men durft beweren, dat alleen (?) de Delftenaren voldoende 'wetenschappelijk' opgeleid zijn. Die sollicitanten zijn Dumont, Hartman en Van der Steur.

Ik heb op de voorgrond gesteld dat de . . . weg is in de eerste plaats te onderzoeken of niet in het bestaand personeel dat onder Lokhorst gewerkt heeft, de geschikte man of geschikte mannen te vinden zijn. Zijn die er, dan ware het in hoge mate onrechtvaardig hen te passeren. Het zou ook zeer onverstandig zijn, want dat personeel is veel beter op de hoogte van het werk dan lieden van buiten af; daargelaten dat men door ze onrechtvaardig te passeren begrijpelijkerwijze rechtmatige wrevels verwekt en de harmonie, die zo nodig is, jammerlijk verstoort. Ik heb verder gezegd dat de nodige krachten wel degelijk aanwezig zijn en heb Van Wadenoyen en Vrijman genoemd, omtrent wier bijzonder uitnemende kwaliteiten ik U niet behoef te zeggen want gij kent ze even goed als ik. Heeswijk heb ik niet genoemd, ofschoon die ook voortreffelijk is, maar hij is jonger dan de twee anderen. Ik heb ook gezegd dat Vrijman de rechterhand van Van Lokhorst was. Sinds Lokhorst ziek werd, en zelfs voor die tijd, is veel van hetgeen op Lokhorst's naam gemaakt is, eigenlijk het werk van Vrijman. Ik ben overtuigd dat gij met die mannen de zaken op uitnemende wijze behartigen kunt, en stellig honderdmaal beter dan met de drie genoemde sollicitanten, die ik – om niet meer te zeggen – voor uiterst mediocre houdt. Cuypers is van hetzelfde gevoelen en heeft dan ook geweigerd een stap voor hen te doen.

Voorts heb ik de Minister het ongerijmde uitgelegd van de pretentie als zou de Polytechnische School een voorrang hebben. Ik heb er op gewezen dat de studie aldaar (wat de bouwkundig ingenieurs, de architecten betreft) steeds hoogst onbevredigend is geweest (. . .).

Ik vertel U geen nieuws als ik herinner hoe Delft de leerlingen volpropt(e?) met integraal en differentiaal, waaraan zij zo goed als niets hebben, en maar 2 jaar kon geven aan de eigenlijke architectuur, terwijl de praktische oefeningen haast tot nul gereduceerd zijn. Vandaar dat de besten onder hen niet in staat waren ook maar een monument behoorlijk op te meten! Gij weet de beschamende ondervinding die wij ten deze hebben opgedaan. Trouwens de professoren waren zelden alles behalve practici, b.v. Gugel, Morre en nu Evers, zij hebben persoonlijk niets noemenswaardigs gebouwd.* De enige die op dit punt wat gepresteerd heeft is Klinkhamer, die er sinds een jaar of vijf bij is.

Die grootspraak van wetenschappelijke opleiding is een holle phrase. Eensdeels is die zogenaamde wetenschappelijke opleiding te Delft opgevoerd tot schade van de opleiding in de eigenlijke architectuur; anderdeels kan men die ook aan meerdere academies nog buiten Delft genieten. Het gaat dus volstrekt niet aan te beweren, dat Delft thans een recht van voorkeur heeft, en het blijft zaak om de lieden door Delft afgeleverd één voor één behoorlijk op de tand te voelen, want onder de gediplomeerden vindt men een groot aantal brekebenen.

Ik heb niet geschroomd te zeggen wat ik van de drie sollicitanten, van wat ik weet, denk, en hoe zij èn in capaciteit èn in ondervinding naar mijn oordeel ver

achter staan bij mannen als Wadenoyen en Vrijman. Vrijman vooral houd ik voor een buitengewoon knappe en intelligente man, helder en actief als weinigen en praktisch in hoge mate. Hij is nog onlangs door Marine aangezocht om het Instituut te Willemsoord uit te bouwen. Hij is nu 18 jaren bij ons werkzaam; zulk een man, van wie men altijd uiterst tevreden is geweest, die men allerlei opdrachten gedaan heeft, mag men niet voorbijgaan.

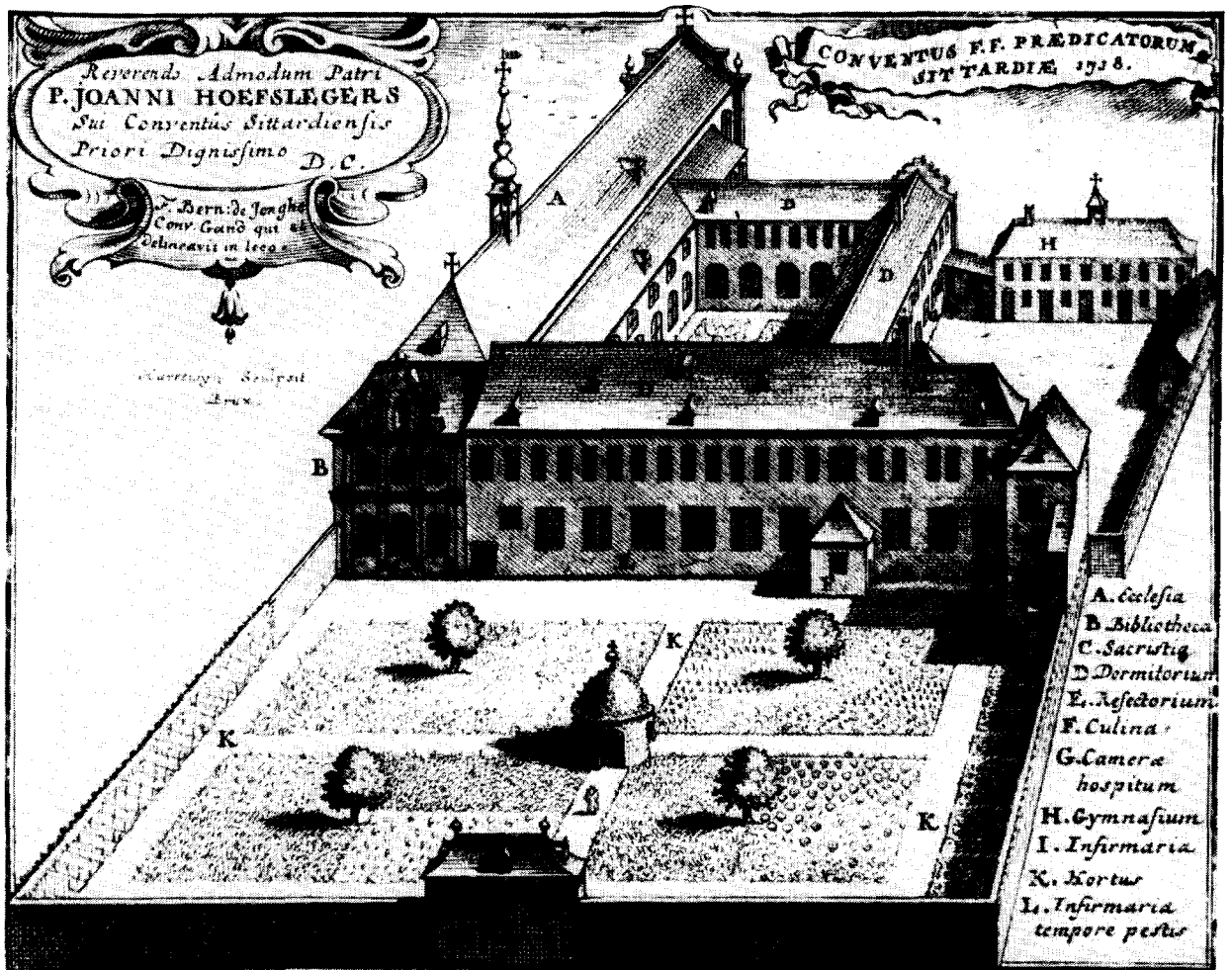
Ook Van Wadenoyen is een man voor het Departement van grote waarde; hij is zorgzaam tot in het minitieuze en pluist alles met onvermoeibare ijver uit.

Ik meen dat ik het recht heb mij warm te maken voor deze zaak. Ik heb jarenlang hard gewerkt om het bouwwezen van Binnenlandse Zaken, dat vroeger erbarmelijk was, te verbeteren, en ik vlei mij dat men zal erkennen, dat ik daarin een enorme ommekeer ten goede heb gebracht en dat het bouwkundig bureau aan alle anderen als een voorbeeld mag voorgehouden worden. Het zou mij dus zeer aan het hart gaan als dit bureau bedorven werd door de indringing van zwakke elementen – de onbillijkheid nog daargelaten.

Gij zijt nu op de hoogte van hetgeen ik de Minister geschreven heb. Van dit schrijven van mij aan U moogt gij gerust gebruik maken, ook bij Zijne Excellentie.

getekend: V. de Stuers

* E. Gugel, zie *Thieme Becker*, XV, Leipzig 1922, p. 251, G. J. Morre, zie *Delftsche Studentenalmanak*. 1907, p. 175 en 176, Henri Evers, zie *Delftsche Studentenalmanak*. 1903, p. 173.

Afb. 1. De kerk en het klooster van de Dominicaner Predikheren in Sittard in vogelvlucht, gegraveerd door Harreweyn uit Brussel naar een tekening van pater Johannes Hoefslegers uit het klooster te Gent, 1718 (foto A. Roebroek, Sittard).

A. A. M. WARFFEMIUS *

HET VOORMALIG DOMINICANENKLOOSTER TE SITTARD

Tijdens de verbouwing en restauratie van het aan de Oude Markt in Sittard gelegen complex van het voormalige Dominicanenklooster, uitgevoerd in de jaren 1973-1977, is door ing. A. Ruigt en de auteur waar mogelijk bouwhistorisch onderzoek verricht.¹ De heren A. Roebroek en A. Linckens hebben enig archeologisch onderzoek kunnen doen zowel binnen als buiten het gebouw, dat nieuw licht werpt op de bouwgeschiedenis van het klooster. De restauratie stond onder leiding van ir. H. J. Palm en werd uitgevoerd door aannemingsbedrijf Vic. Laudy b.v. Sittard.

Als eerste Dominicaan die zich in Sittard vestigde, wordt pater Frederici genoemd, de door kanunnik Frederik Adolf in 1622 benoemde tijdelijke pastoor van de kerk van St. Petrus' Stoel van Antiochië.² Tijdens dat pastoraat vond de prior van het Maastrichtse Dominicanenklooster het wenselijk om in Sittard een klooster te stichten als bolwerk tegen de opkomende Hervorming. Met toestemming van de hertog van Gulik, Wolfgang Wilhelm von Neuburg, alsmede van de elect-bisschop van Luik, Ferdinand van Beieren, en van het kapittel van Sittard kwamen de eerste Dominicanen in 1626 naar Sittard. Hun eerste onderkomen vonden zij in het aan de Plakstraat gelegen 'Dobbelsteinhuis'. Als kapel kregen zij de Gasthuiskapel ter beschikking, gelegen op de plaats waar thans de St.-Michaëlskerk aan de Markt staat. In 1632 konden zij zich in het verbouwde Gasthuiscomplex vestigen, waar toen reeds hun Latijnse school was ondergebracht. Het zou echter nog tot 1654 duren voordat het vicariaat tot een zelfstandig prioraat zou worden verheven. In 1652 werd een aanvang gemaakt met de bouw van een geheel nieuw klooster waarvan de eerste vleugel in 1655 in gebruik kon worden genomen. Er woonden toen ongeveer 15 priesters en 6 broeders in het kloostercomplex. Aan het einde van de 18e eeuw

bewoonden 22 priesters en 30 broeders het geheel vernieuwde convent.

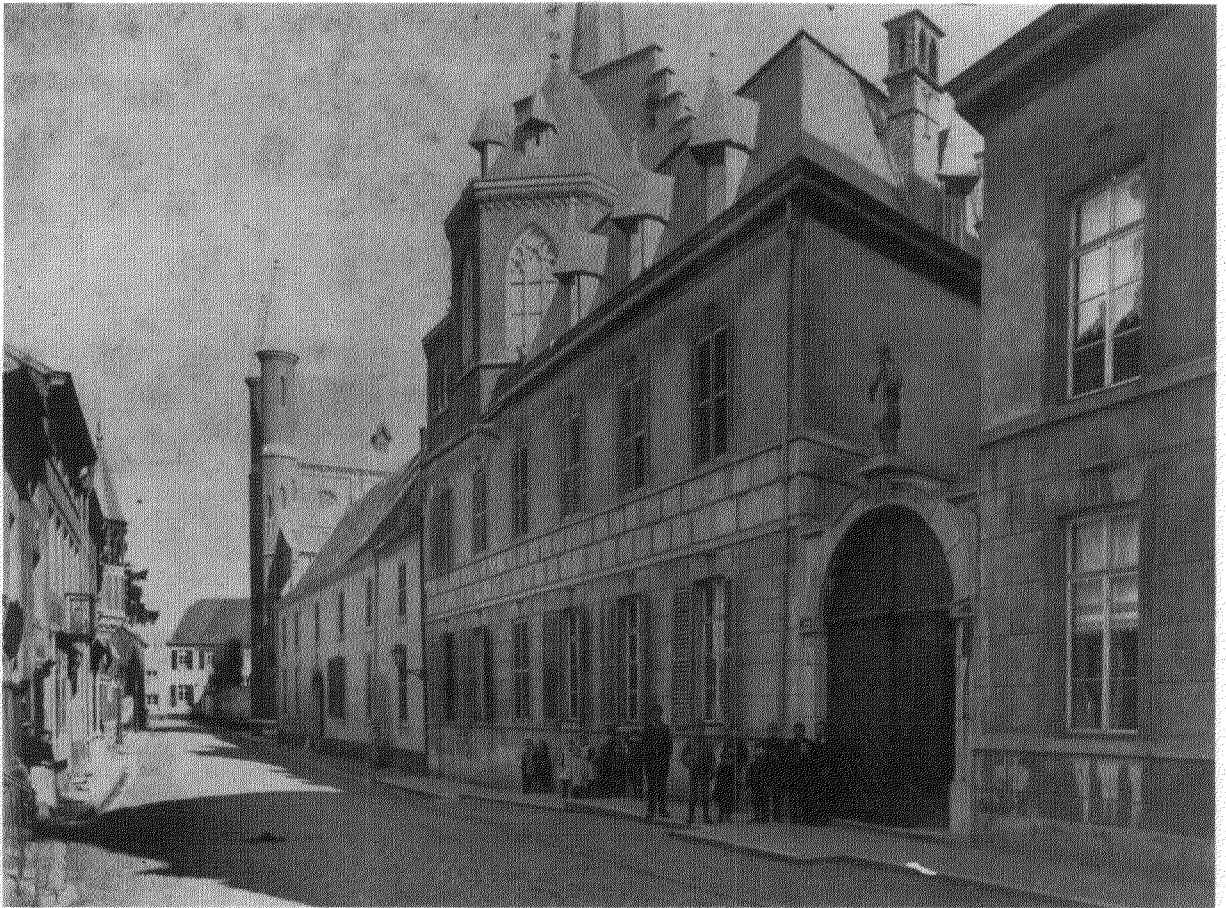
Op 28 november 1797 kwam er plotseling een einde aan de bewoning door de Dominicanen. Op last van de Franse bezetter moesten zij met achterlating van al hun goederen hun heil in Jülich zoeken. Een dag later werd ook de St.-Michaëlskerk gesloten. Op 11 augustus 1799 werd de inventaris te koop aangeboden. Enige Sittardse burgers waren in staat een en ander op te kopen; zij hadden de bedoeling bij een eventuele omwenteling de gekochte zaken weer op hun oorspronkelijke plek terug te plaatsen. Na het Concordaat tussen paus Pius VII en Napoleon werd de kerk op 22 augustus 1802 weer opengesteld door de toenmalige bisschop van Aken, Marcus Bendolet. De Dominicanen kwamen echter niet meer terug. Het gehele complex werd in 1806 stadseigendom. Na verschillende onderwijsinstellingen onderdak geboden te hebben, kwamen de kloostergebouwen in 1851 voor de huursom van f 100,— per jaar en de kosten van onderhoud in handen van de Jezuïeten. Zij stichtten hier het Gymnasium 'St. Louis'. Na bijna een halve eeuw in Sittard hun gymnasium te hebben geleid vestigden de Jezuïeten zich in 1900 te Nijmegen, waar in 1898 het door Nicolaas Molenaar uit 's-Gravenhage ontworpen 'Canisiuscollege' juist gereed was gekomen. Het Sittards klooster kwam nu in handen van de Duitse Jezuïeten, die hier tot 1919 verbleven.

Na enige jaren van leegstand meldde zich weer een andere kloosterorde, nl. die der Franciscanen. Zij vestigden hier hun seminarie 'St. Franciscus Solanus', de naam die nog altijd aan het gebouwencomplex wordt gegeven. Nadat de Franciscanen in 1945 naar Alverna bij Wijchen waren vertrokken, werd het complex overgenomen door de Staatsmijnen en diende het ten behoeve van de mijnwerkershuisvesting als Gezellenhuis. Daarna hebben de gebouwen nog enige jaren

* De auteur is als bouwkundig medewerker verbonden aan de kunsthistorische afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
Dit artikel verschijnt als bijdrage vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

1 Met dank aan de heer A. Roebroek en ing. A. Ruigt voor hun waardevolle adviezen.

2 A. H. Simonis en J. J. M. Timmers, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Sittardse kerken van St. Michael en van St. Petrus' stoel van Antiochië*. 1968.

Afb. 2. Gezicht op de kloostergebouwen aan de Oude Markt kort na 1892 (foto Archief Ned. Prov. Jezuïeten, Nijmegen).

dienst gedaan als opleidingsinstituut voor sportleraren, het R.K.C.I.O.S. Na de laatste restauratie en verbouwing zijn de Katholieke Leergangen erin gevestigd.

De bouw van het klooster en de latere verbouwingen

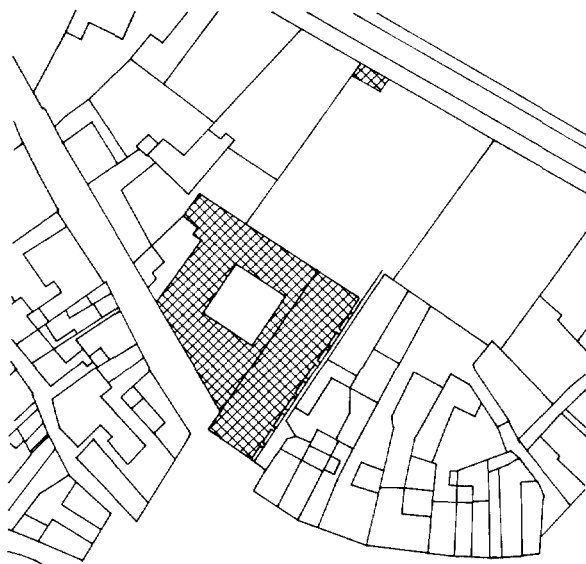
Het kloostercomplex is gelegen aan de Oude Markt. De voorgevel van de kerk ligt evenwel aan de N.W.-zijde van de Markt. De kerk is niet geïoriënteerd; de lengte-as loopt van N.O. naar Z.W. Het terrein strekt zich in noordelijke richting uit tot aan de middeleeuwse stadswal, thans Dominicanerwal geheten (afb. 3a-b).

Bij de bouw van het klooster werden de verschillende vleugels rond de pandhof successievelijk gebouwd. De bouwfasering laat zich het beste aflezen uit de plattegrondtekeningen (afb. 4, 5 en 7). In 1652 werd de

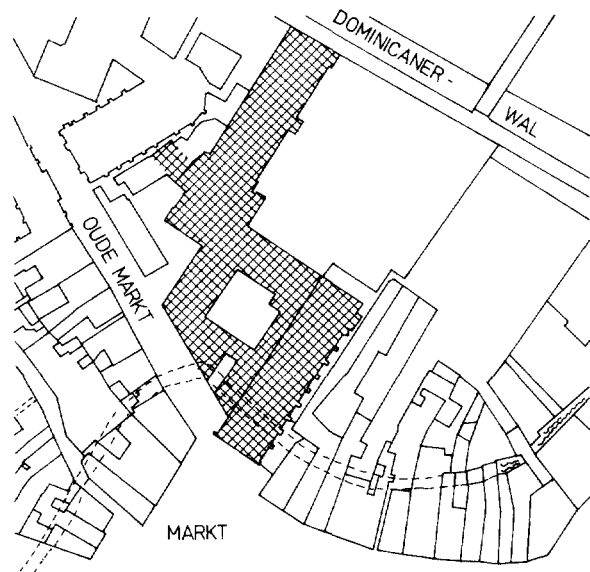
eerste steen gelegd voor de noordvleugel van een geheel nieuw kloostercomplex, dat volgens plan gebouwd zou worden, nl. drie vleugels met een kerk rondom een binnenhof, waarin een kruisgang is opgenomen en een verdieping.

De Noordvleugel

Deze vleugel was bestemd voor de refter op de begane grond en de slaapzaal op de verdieping. Zij is buitenwerks 35.90 m lang en inclusief de kloostergang 10.55 m breed; de vleugel is inwendig verdeeld in 11 balkvlakken. De noordvleugel is goed te zien op afb. 1. Aan de noordzijde van de vleugel was de keuken (afb. 1, F 'Culina') en aan de N.W.-zijde de ziekenkamers (afb. 1, I 'Infirmaria'). De noordvleugel bezat op de begane grond, op het meest oostelijk vlak na, kruiskozijnen, uitgevoerd in Naamse steen. De verdieping had oorspronkelijk kloosterkozijnen, waarschijnlijk ook

SITUATIE ± 1825

SITUATIE 1973

Afb. 3. Het kloostercomplex volgens het kadastrale minuatplan van ca. 1825 (links) en de huidige situatie volgens een kadastraal plan uit 1973 (rechts).

met een natuurstenen omlijsting. Deze smalle vensters zorgden voor licht- en luchttoevoer voor de op deze verdieping gelegen, later in cellen verdeelde slaapzaal.

De gang werd over de volle lengte aangelegd en gaf toegang tot de ziekenkamers aan de N.W.-zijde en tot de in 1658 gebouwde Latijnse school, 'Albertinum' genaamd. Deze school stond aan de Oude Markt naast de huidige basiliek van O.L. Vrouw van het H. Hart. Zij is in 1934 gesloopt en vervangen door een nieuwbouw die recentelijk op haar beurt ook is geamoveerd. Hoe de begane grond van de noordvleugel oorspronkelijk is verdeeld geweest, is niet precies te achterhalen. In het meest oostelijk vak, waar zich thans weer de trap bevindt, is waarschijnlijk altijd een trap geweest. Het vogelvluchtperspectief van 1718 laat op de begane grond nl. een lage doorgang zien met daarnaast alleen de bovenlichten van een kruiskoosijn en op de etage vindt men op deze plaats alleen een kruiskoosijn in tegenstelling tot de eerder genoemde reeks kloosterkozijnen.

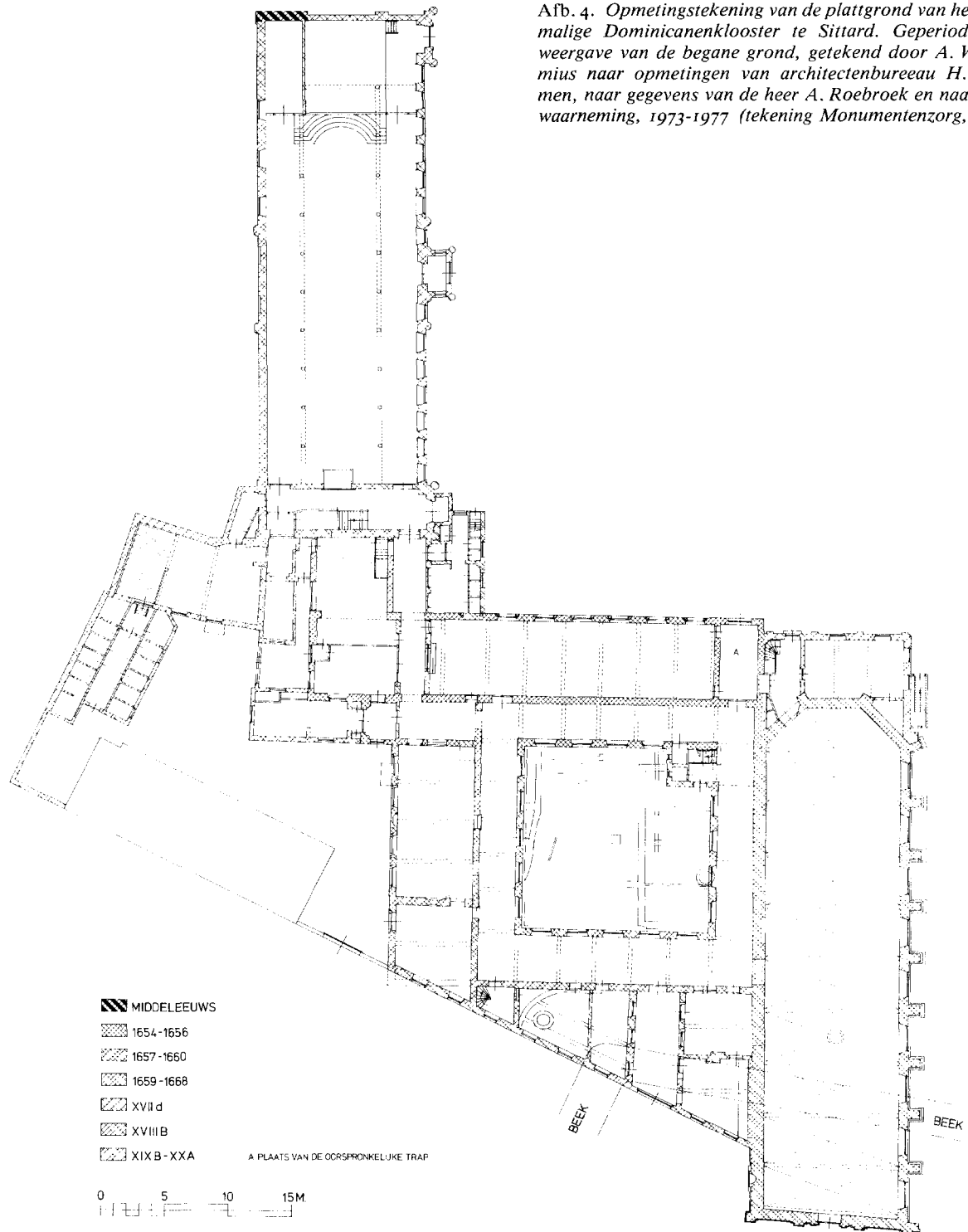
Aan de hand van een foto van de refter (afb. 8) uit het einde van de vorige eeuw en op grond van de tijdens de restauratie gedane vondsten kan men aannemen dat de noordvleugel oorspronkelijk uit drie ruimtes bestond.³ Van oost naar west: het trappenhuis, de refter met een uitgebouwde keuken en de ziekenkamers. Op de voornoemde foto van de refter is het originele, uit de bouwtijd daterende, in stucwerk uitgevoerde balkenplafond te zien, dat dezelfde laat-17e-

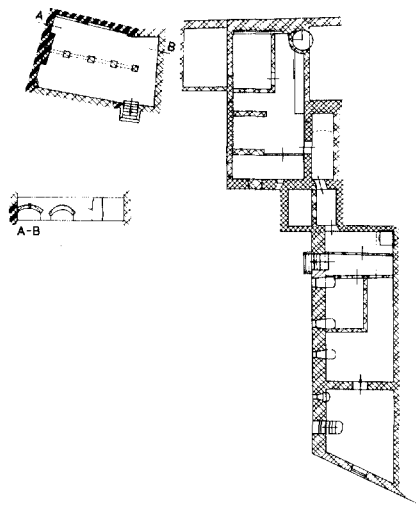
eeuwse kenmerken draagt als de thans nog bestaande stucplafonds in de kloostergang. Tijdens de verbouwing van 1973-1977 trof men op de verdieping twee oorspronkelijke doorgangen aan van 1.72 m breedte, die de toegang vormden vanuit de bovengang naar de slaapzaal. Op de moerbalken van de slaapzaal trof men op 1.66 m gerekend vanaf de gangmuur een aftekening van een doorlopende muur, parallel aan de gangmuur (afb. 7). Waarschijnlijk is in een latere periode de slaapzaal verdeeld in cellen met een daarvoor langslappende (binnen)gang.

Van de oorspronkelijke zolderverdieping rest niets meer, aangezien men in 1892 de noordvleugel met een tweede verdieping heeft verhoogd, waarboven een zolder met grote dakkapellen is gebouwd. Men vergrootte tegelijkertijd de vensters van de verdieping en brak op de begane grond de kruiskoosijnen uit, zodat het geheel een 19e-eeuws aanzien kreeg. Opvallend is dat deze vleugel op een heel klein gedeelte van de westzijde na, waar zich de ziekenkamers bevonden, geen kelder bezit. Men kan veilig aannemen, dat men voldoende ruimte had in de kelders van het Gasthuis, die in 1978 o.a. aan de oostzijde van de binnenhof zijn opgegraven⁴ (afb. 4). De vensters in de gang op de begane

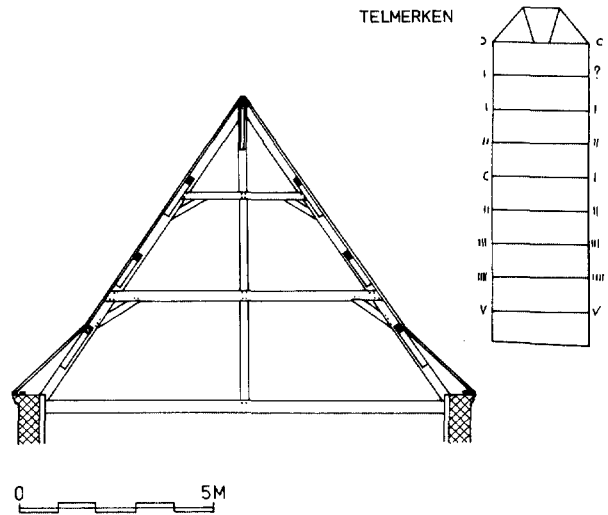
³ Foto in Archief Nederlandse Provincie van de Jezuïeten, Nijmegen. Map Sittard, nr. 34.

⁴ A. Roebroek, 'Het gasthuis te Sittard', *Historisch jaarboek voor het Land van Zwentibold* (1980), 160-172.

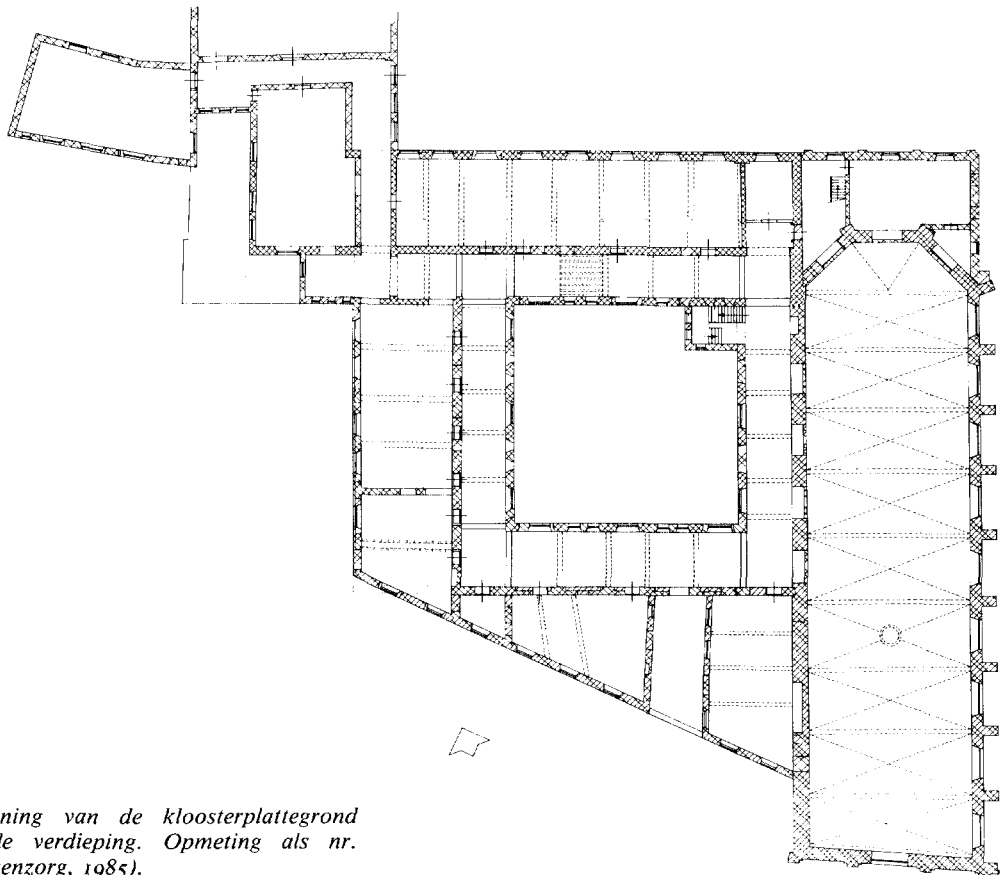

Afb. 5. Opmetingstekening van de kelders onder de westvleugel van het klooster en westelijk van de refter, alsmede van een bij het kloostercomplex getrokken woonhuiskelder. Opmeting als afb. 4 (tekening Monumentenzorg, 1985).

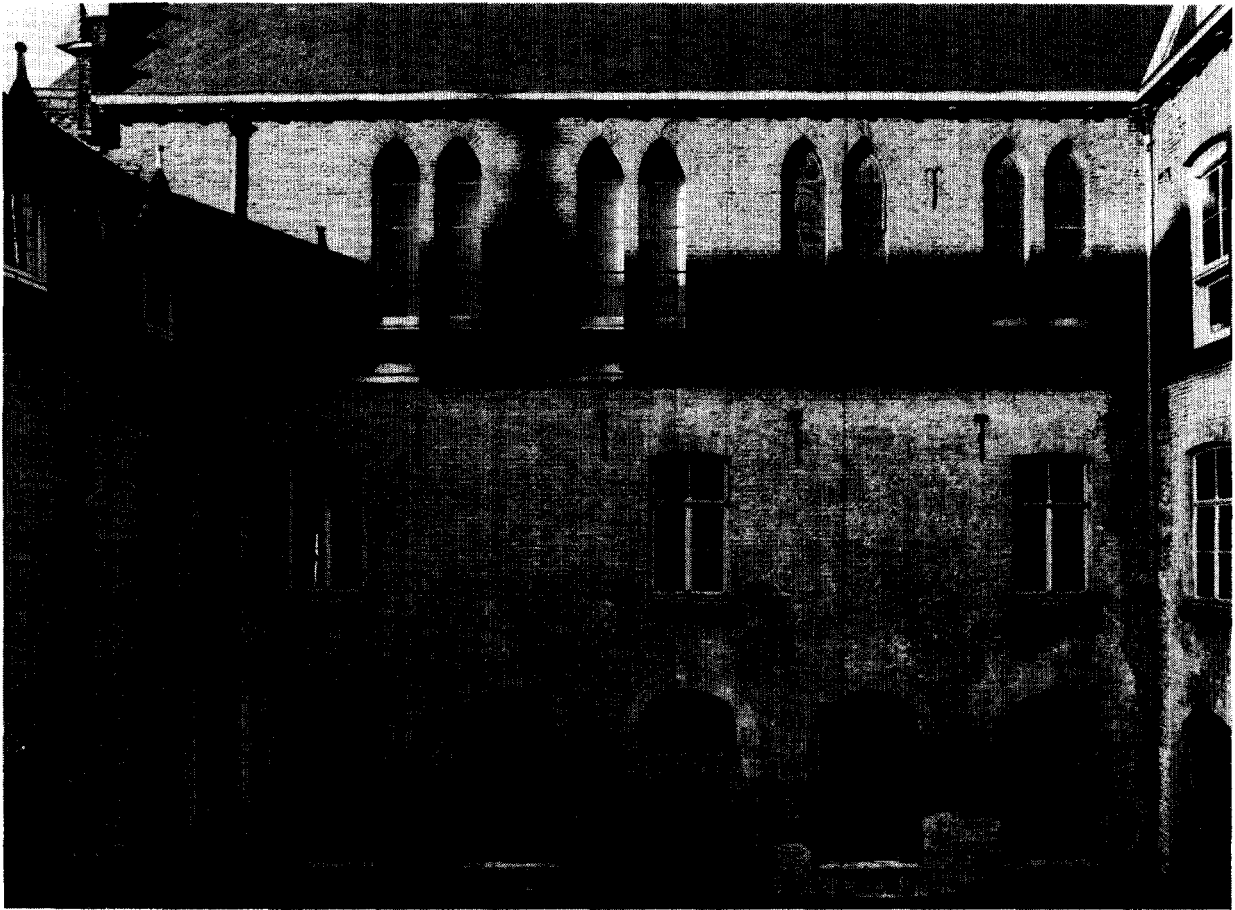
Afb. 6. De kapconstructie over het schip van de St.-Michaëlskerk met een schema van de aangetroffen telmerken, opgemeten en getekend door A. Warffemius (tekening Monumentenzorg, 1974).

Afb. 7. Opmetingstekening van de kloosterplattegrond doorgesneden over de verdieping. Opmeting als nr. 4 (tekening Monumentenzorg, 1985).

Afb. 8. Het interieur van de refectorie in de noordvleugel vóór de verbouwing van 1892. Blick in oostelijke richting. De laat-17e-eeuwse stucdecoraties op het balkenplafond zijn thans niet meer aanwezig (foto Archief Ned. Prov. Jezuïeten, Nijmegen).

Afb. 9. Gezicht op de oostwand van de westelijke vleugel vanaf de binnenhof met de neogotische kapel op de tweede verdieping; links de zuidvleugel en rechts een travee van de eveneens verhoogde noordvleugel (foto Monumentenzorg, G. Dukker, 1974).

grond hebben een zeer gedrukte spitsbogige vorm, hetgeen ook bij de later gebouwde vleugels het geval is. De vensteromlijsting is van mergel. Hoe de oorspronkelijke indeling van de vensters is geweest, is niet te achterhalen. Thans zijn zij gedicht met 19e-eeuwse gietijzeren ramen.

De Westvleugel

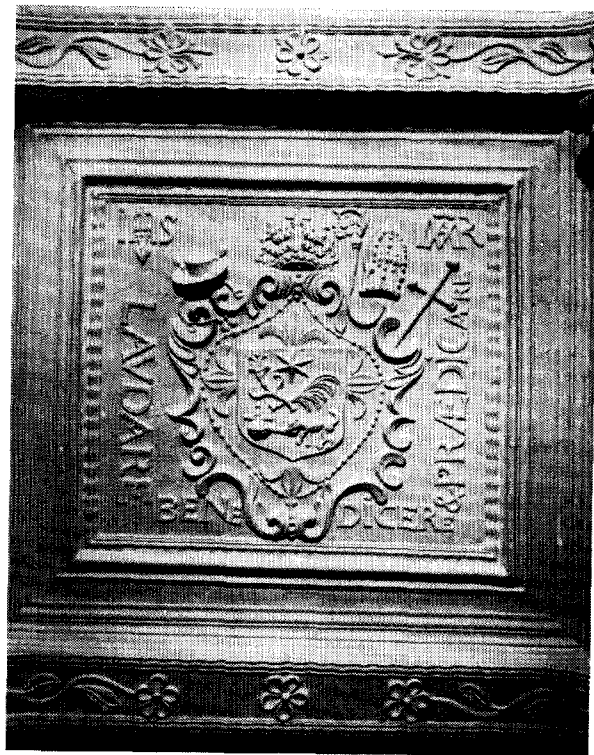
Spoedig na het gereed komen van de noordvleugel is men in 1657 begonnen met de bouw van de westelijke vleugel, bestaande uit diverse vertrekken en een daarlangs lopende boven- en beneden-gang. In hetzelfde jaar bouwde men ook de zuidvleugel. De westvleugel, buitenwerks gemeten 19×7.10 m, bezit twee kelders, die de breedte van de vleugel minus de gang aanhouden. Zij zijn overkluisd met een tongewelf van bak-

steen en mergelblokken (afb. 5). Op de begane grond en de verdieping zet de tweedeling zich voort in vertrekken van respectievelijk 2 en 4 balkvakken, gescheiden door een muur, waarin ruggelings oorspronkelijke stookplaatsen zijn opgenomen. Op de begane grond stonden de beide ruimten d.m.v. brede doorgangen met elkaar in verbinding. De vertrekken dienden oorspronkelijk als gastenverblijf. De verdieping had een zelfde verdeling als de verdieping van de noordvleugel.

De zolderverdieping heeft in 1892 plaats moeten maken voor een kapel, thans als aula van de Katholieke Leergangen in gebruik (afb. 9). Deze kapel is vijf traveeën lang met een daarop aansluitende koorpartij die bestaat uit vier zijden van een zeshoek. Deze merkwaardige vorm is ontstaan door afschuiving van de westvleugel, die een gevolg is van het verloop van de

Afb. 10. De noordelijke kruisgang naar het westen gezien, gedekt door een laat-17e-eeuwse stucplafond (foto J. Paulissen, Sittard).

Afb. 11. Gestucte plafonddecoratie in het middelste balkvak van de noordelijke kruisgang met het wapen en devies van de Dominicaner orde (foto Monumentenzorg, G. Th. Delemarre, 1953).

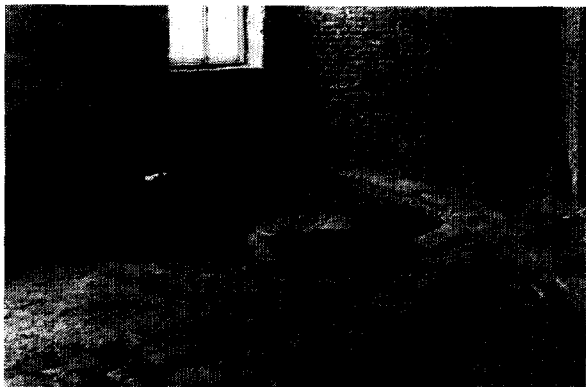
rooilijn aan de Oude Markt. Het schip van deze kapel bezit een houten tongewelf, maar het koortje is voorzien van een gemetselde overwelfing. Per travee zijn in de schipmuren twee smalle lancetvensters aangebracht. Aan de noordzijde bevindt zich een zangertribune. Bij de bouw van deze kapel werden de vensters aan de westzijde van de begane grond en de verdieping gemoderniseerd. Beganegronds werden, zoals bij de noordvleugel is gebeurd, de kruiskozijnen uitgehakt en vervangen door zesruits vensters en op de verdieping verdwenen de mergelstenen kloosterkozijnen om plaats te maken voor dito zesruits vensters. De architect van deze verbouwing is niet bekend. De detaillering van de verschillende onderdelen, vooral in de kapel, geeft grond aan het vermoeden, dat de Haagse architect Nicolaas Molenaar, die zulke goede banden onderhield met de Nederlandse Jezuïeten, de ontwerper is geweest.⁵

De Zuidvleugel

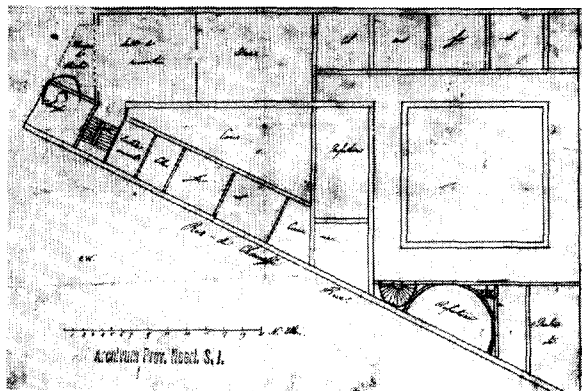
Tegelijk met de westvleugel werd in 1657 ook de zuidvleugel gerealiseerd. De zuidvleugel bestond oorspronkelijk uit twee brede gangen boven elkaar, afgedekt door een zolder. Aangezien er geen bouwnaden aanwezig zijn in de hoek gevormd door de zuidelijke buitengevel van de zuidvleugel en de haaks daarop staande muren op de plaats waar thans nog een overigens later aangebrachte spiltrap aanwezig is, moet worden aangenomen, dat op deze plek zich reeds vanaf de bouw een trappenhuisje heeft bevonden (afb. 4).

De buitenmuur was op de begane grond behoudens de doorgang naar het trappenhuis geheel blind. Op de verdieping bevonden zich daarentegen wel vensters met een omlijsting in mergel. Inwendig waren in de vijf middelste vakken van de bovengang spaarnissen

⁵ In de catalogus van het werk Nicolaas Molenaar komt dit klooster niet voor: *Nicolaas Molenaar, Sneek 1850 - 's-Gravenhage 1930*. Uitgave Stichting Architectuur Friesland 1977.

Afb. 12. De tijdens de restauratie in de zuidvleugel aangetroffen waterput en de fundering voor het halfronde 'refectoire'. Links de buitenmuur aan de Oude Markt (foto Monumentenzorg, G. Dukker, 1974).

Afb. 13. Plattegrondtekening van een niet uitgevoerd uitbreidingsplan voor klaslokalen met een aanduiding van het halfronde 'refectoire' naast de hoofdingang aan de Oude Markt (foto Archief Ned. Prov. Jezuïeten, Nijmegen).

aangebracht die tot aan de vloer doorliepen. De genoemde kleine lichtvensters waren op 1.60 m boven de verdiepingsvloer ingezet. Zij zijn in de 18e eeuw reeds dichtgezet behalve die bij de latere hoofdingang. Daar heeft men een rond venster met een diameter van 1.30 m doorgebroken. Het dichten van de vensters in de zuidmuur was een gevolg van het feit dat men in de 18e eeuw de ruimte die tussen de zuidvleugel van het kloostercomplex en de rooilijn van de Oude Markt nog vrij was, heeft volgebouwd. Hiervoor moest een klein gedeelte van de westvleugel aan de zuidzijde worden afgeschuind en een gedeelte van de tegen de linker flank van de kerk lopende oostelijke gang van het pandhof, die langs de kerk doorliep, worden gesloopt. Vermoedelijk bevond zich in deze uitbouw de oorspronkelijke ingang. Op het aldus ontstane 'driehoekige' terrein aan de Oude Markt voegde men, gescheiden door een smalle binnenplaats, twee kleine bouwlichamen toe, bestaande uit een begane grond met verdieping en zolder, beide op een onregelmatig vierhoekige grondslag.

Op de verdieping van het westelijke gedeelte werden tijdens het onderzoek inwendig twee blindnissen aangetroffen, die zich bevinden in de sluitmuur langs de binnenplaats. Aan de plaatszijde van de oostelijke nieuwbouw trof men dichtgezette vensters met een omliggende van Kunrader zandsteen aan. Bij het wegnemen van de vloer in het westelijk gedeelte werd een ovaalvormige waterput⁶ ontdekt met een horizontale doorsnede van 95 × 105 cm, gemetseld van mergelblokken met daarop een rand van vijf lagen veldbrandstenen. De totale diepte van de punt was 4.10 m. De put stamt waarschijnlijk, te oordelen naar de aard

van de daarin gevonden scherven, uit de 17e eeuw (afb. 12). In dezelfde ruimte trof men een oude fundering aan, lopend van de Z.W.-hoek naar de zuidmuur van de kloostergang, en nog twee funderingen evenwijdig aan de rooilijn van de Oude Markt.⁷ De ronde fundering diende ter ondersteuning van de halfcirkelvormige wanden die op de begane grond en de verdieping hebben gestaan. Zij is te zien op een deels niet uitgevoerd plan voor de bouw van klaslokalen, waarvan zich in het archief van de paters Jezuïeten in Nijmegen nog tekening bevindt (afb. 13).

De poort die de binnenplaats aan de Oude Markt afsluit en voorzien is van het opschrift 'Gymnase St. Louis' is in 1883 ontworpen en uitgevoerd door de firma Jean Laudy te Sittard (afb. 15, inzet). De poort was eertijds bekroond met een beeld van de H. Aloysius (afb. 2). Bij de verbouwingen van 1892 zijn de kapten van het westelijk gedeelte aan de Oude Markt en van de kloostergang vervangen door een kap met grote dakkapellen aan de binnenhofzijde.

De kerk en de oostelijke kloostergang

Met de laatste en grootste fase, de bouw van de kerk en de nog ontbrekende oostelijke kloostergang werd in 1659 begonnen. In dat jaar zou de Gasthuiskapel zijn afgebroken en legde men de grondslagen van het nieuwe kerkgebouw langs het klooster en de Oude Markt. Van 1660 tot 1664 werden de overige funderin-

6 A. Roebroek, Rapport van de opgravingen, 1977.

7 Archief Nederlandse Provincie van de Jezuïeten, Nijmegen. Map Sittard, nr. 10.

Afb. 14. De sacristie en de erboven gelegen bibliotheek gebouwd tegen de koorsluiting van de St.-Michaëlskerk in het vierde kwart van de 17e eeuw (foto Monumentenzorg, G. Th. Delemarre, 1964).

gen gelegd en de muren tot aan de vensters opgetrokken. Daarna lag de bouw stil van 1664 tot 1667. Tot de bovenstaande conclusie komt zowel pater G. A. Meyer O.P. in 1911 als A. H. Simonis in 1968 zonder opgave van bronnen.

Op grond van gegevens die het onderzoek bij de laatste restauratie opleverde, zou men in zake de bouwgeschiedenis van de kerk tot een andere voorstelling van zaken kunnen komen. Zie hiervoor afb. 4. De Gasthuiskapel heeft waarschijnlijk aangesloten oostelijk van de binnen de pandhof opgegraven funderingen. De kapel lag ten noorden van de beek en was, zoals gebruikelijk georiënteerd. In 1659 is men begonnen met het leggen van de fundering van de nieuwe kloosterkerk en het overkluizen van de beek. Zo werd de grondslag gelegd voor de eerste vijf traveeën van de nieuwe kloosterkerk, gerekend vanaf de Markt. De overkluizing en het muurwerk daarboven zijn in mergsteen uitgevoerd. Men heeft waarschijnlijk deze

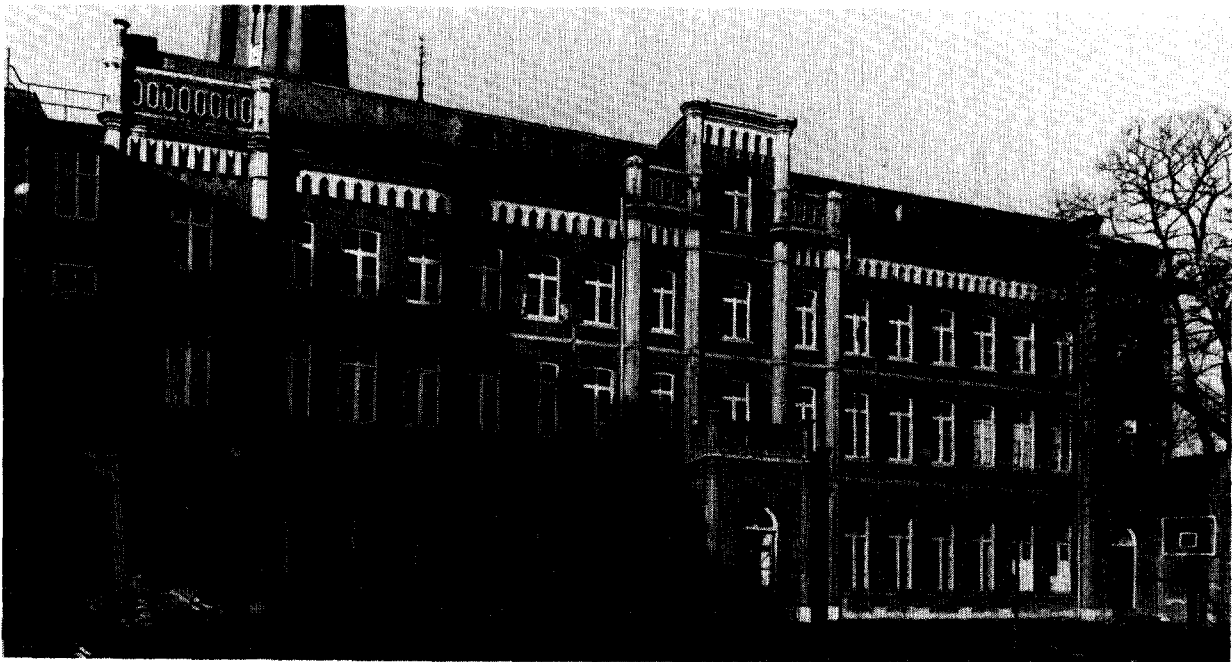
vijf traveeën eerst geheel voltooid en daarna de Gasthuiskapel afgebroken om vervolgens de kloosterkerk in noordelijke richting af te bouwen. Tussen de vijfde en zesde travee zijn nauwelijks bouwnaden te ontdekken, maar in de kap zijn de spanten voorzien van gehakte telmerken, genummerd: 1 t/m 5, geteld van noord naar zuid. In de vierde travee, gerekend vanaf de Markt, treft men in het gewelf een klokkring aan, terwijl hierboven een dakruiter ontbreekt. Alle gewelven zijn gestucte kruisgewelven. Op de juktussenstijl van het eerste gemerkte spant staat aan de noordzijde respectievelijk van boven naar onder uitgehakt: ICES; een rondbogig nisje (met geschilderde sterren daarin en eromheen); AVE MARIA; een cirkel met een ster; 1665; 3 MAY. Aan de zuidzijde zit het IHS-monogram, waaronder een hart met drie nagels. Het jaartal 1665 zou op de voltooiing van het eerste gedeelte kunnen duiden, al blijft het vreemd dat de neggen van de eerste drie ramen in de oostmuur van het kerkgebouw meer diepte hebben dan die van de daarop volgende ramen. Tussen 1664 en 1667 zouden in de tuin in twee ovens 200.000 stenen zijn gebakken. Deze stenen zouden dus gebruikt kunnen zijn voor de voltooiing van de kerk en de kloostergang, nadat men de Gasthuiskapel had afgebroken.

De muur tussen de kerk en de kloostergang bleef op de begane grond op twee doorgangen na geheel blind. Wel zijn achter de houten lambrisering in de kerk spaarnissen aanwezig van de zesde tot en met de achtste travee, wat ook als aanwijzing voor een jongere bouwfase kan gelden. Op de verdieping is de kloostergang door middel van vier grote boogopeningen met de kerk verbonden geweest. De vensters in de pandhof waren in tegenstelling tot die in de drie andere vleugels veel groter van afmeting, zodat het licht door de bovengang heen rijkelijk in de kerk kon toevloeien. De verdieping van de oostelijke gang is afgedekt door een lessenaarsdak dat tegen de westmuur van de kerk steunt.

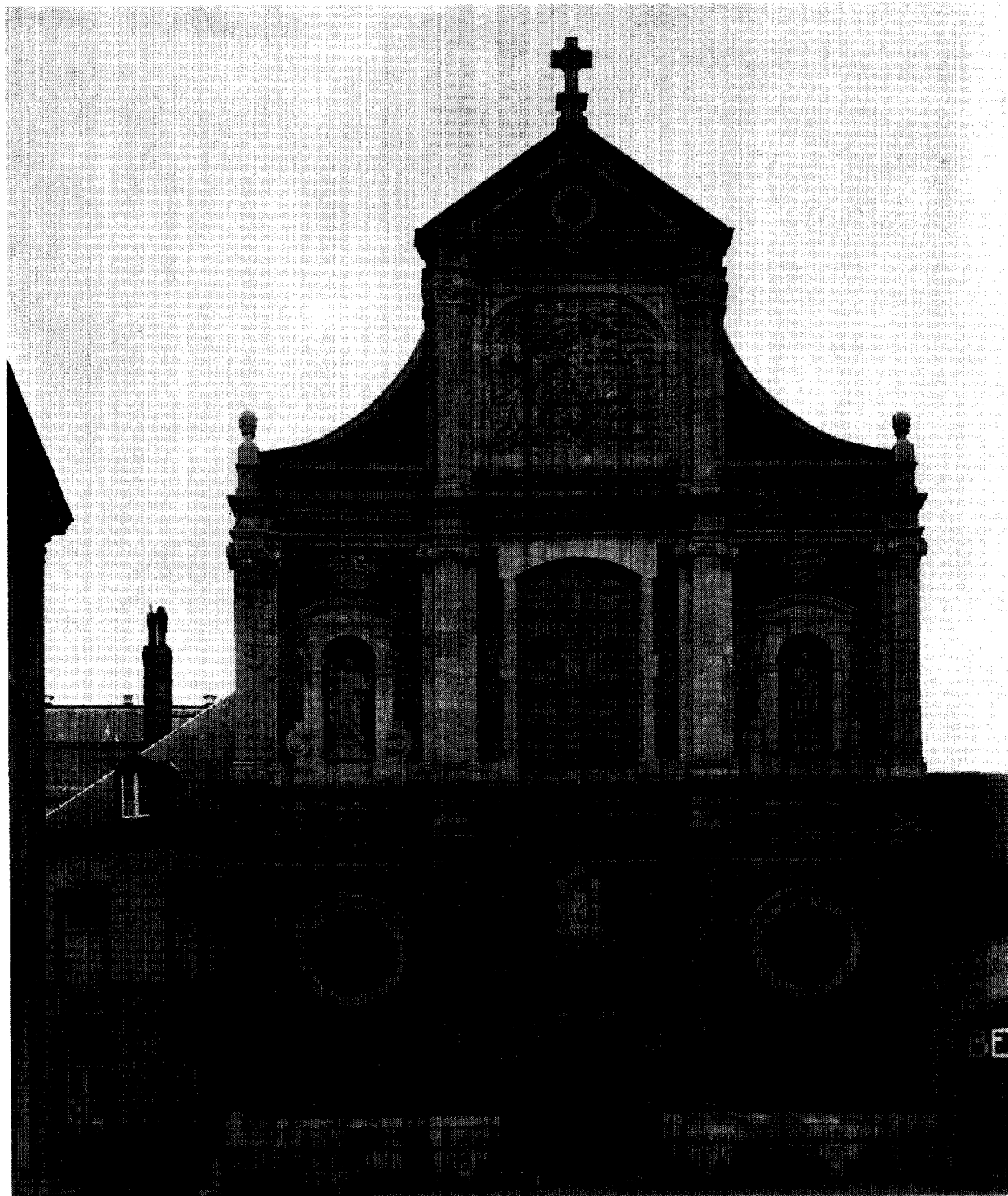
Na het voltooiën van oostelijke gangen werden alle gangplafonds, die bestaan uit moer- en kinderbinten, bepleisterd. Op de verdieping gebeurde dit op een zeer eenvoudige wijze in tegenstelling tot de uitvoering op de begane grond, waar alle balkvakken werden gestuct met verschillende plastische decoraties. Een van de motieven is het wapen met het devies van de Dominicanerorde op het middelste vak van de noordelijke gang (afb. 10 en 11). De moerbalken kregen geschulpte randen en werden aan de onderzijde voorzien van bloemranken. Onder de zangertribune van de kerk is dito stucwerk waar te nemen. Daar zijn aangebracht van west naar oost: het Christusmonogram met het hart waarin drie nagels; een duif (H. Geest) en AVE MARIA. Bij de bouw van het orgel in 1753 werd een gedeelte van het oostelijk vak van het bestaande

Afb. 15. Het kloostercomplex met het Gymnasium St. Aloysius in vogelvlucht vanuit het noordoosten gezien, naar een laat-19e-eeuwse prent die waarschijnlijk een wervingsfolder illustreerde. Op de inzet rechts boven de gevels van de kerk en het klooster aan de Markt en de Oude Markt (vergelijk afb. 2).

Afb. 16. De façade (oostgevel) van het in 1873 door broeder A. Slootmakers S.J. gebouwde internaatgebouw tussen het 17e-eeuwse kloostercomplex en de stadswal (foto Monumentenzorg, G. Dukker, 1974).

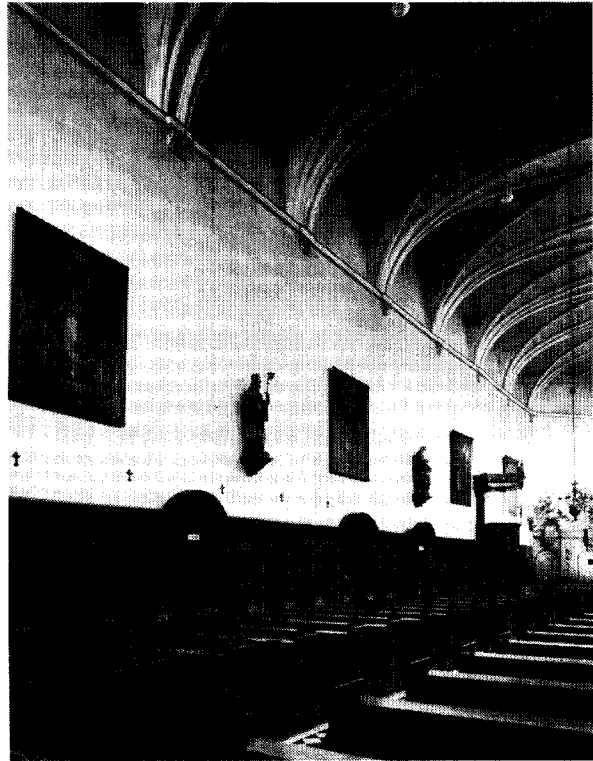
Afb. 17. De voorgevel van de St.-Michaëlskerk aan de Markt (foto collectie Monumentenzorg).

oxaal uitgezaagd voor een trapgat. De tribune werd tegelijkertijd met twee vleugels tegen de langsijden van de kerk en gestuct met Lodewijk XV-motieven. In het eveneens aan de Oude Markt gelegen voormalige Ursulinenklooster, eertijds 'Huis op den Berg' geheten, zijn resten van stucwerk aangetroffen dat identiek is aan de laat-17e-eeuwse stucdecoraties in het Dominicanenklooster.

De kloosterkerk, waarvan de afmetingen buitenwerks 42.50×12.50 m bedragen, is een eenbeukige ruimte van negen traveeën met een driezijdige koorsluiting. De koorsluiting werd oorspronkelijk verlicht door hoog ingezette ovale ramen van 1.96×1.15 m waarvan de kruin de hoogte aanhield van de rondbogige schipvensters. De koorvensters werden gesloten, toen achter het koor de sacristie met de erboven gelegen bibliotheek werd gebouwd (afb. 14). De kapconstructie van de kerk is een z.g. gordingenkap, bestaande uit negen spanten en twee halve spanten in de koorsluiting. Zij bezitten gehakte telmerken. Elk spant bestaat uit een opeenstapeling van twee dek-balkjukkan en een nokstijlspantje. Beide jukkan zijn van een tussenstijl voorzien. De spanten zijn aan weerszijden verbonden door drie gordingen waarop de sporen rusten (afb. 6).

Op het dak staat boven de achtste travee een dakruiter, waarin tot 1951 het klokje hing dat thans helaas gescheurd in de sacristie staat. Op het klokje staat de inscriptie: + S. MARIA - S. MICHAEL - S. DOMINICUS - Orate pro nobis + / + Franciscus Treverensis Me Fecit Anno 1649 +.

Op een door Agust Dunckel op 8 april 1829 gemaakte plattegrondtekening, waarop o.a. de grafzerken zijn aangegeven, is duidelijk een tweedeling van de kerkruimte waar te nemen. Een koor van drie traveeën, afgesloten door een schot, waartegen aan de west- en oostzijde zijaltaren zijn geplaatst. Een dergelijke constructie bevindt zich thans nog in het Franciscanenklooster aan de Biest te Weert.⁸ Achter de altaren stonden de koorbanken waarvan nu helaas alleen nog het rugbeschoot over is.⁹ Onder het koorgedeelte was een kelder waar de overleden priesters werden bijgezet. Het moet een diepe kelder zijn geweest met aan weerszijden nissen in verschillende zones boven elkaar. In ieder geval bevinden zich zes nissen naast elkaar, waarin de kisten geschoven werden, waarna de nissen werden dichtgemetseld. Een verwante grafkelder treft men aan in de kapel van het uit 1710 daterende Bonnefantenklooster te Maastricht.¹⁰ Alleen ligt daar de kelder direct bij de ingang gesitueerd, wellicht omdat het een nonnenklooster betreft. Op de plattegrond van 1829 is tevens waar te nemen dat de preekstoel midden tegen de westelijke schipmuur stond en rechtstreeks vanuit het klooster bereikbaar was.

Afb. 18. De linker schipmuur (westwand) van de St.-Michaëlskerk vanaf de vijfde travee tot aan de koorsluiting. De bovenmuur was oorspronkelijk voorzien van vensters, waarvan de sporen zich nog zwak aftekenen achter de beelden en schilderijen (foto Monumentenzorg, G. Dukker, 1974).

Een hoogtepunt in de architectuur van het Dominicanenklooster vormt de voor Nederlands vrij unieke voorgevel van het kerkgebouw met zijn gematigd barokke details, gebouwd naar ontwerp van de uit Brussel afkomstige pater Mauritius (afb. 17). De façade toont enige overeenkomst met de gevel van de Brigittinessenkerk te Brussel die in 1662 werd gebouwd.¹¹

De overige gebouwen

Op de vogelvluchtgravure van 1718 is tegen de stadswal nog een apart ziekenkamertje waar te nemen, het

⁸ Daniël van Wely O.F.M., *Horne en de Minderbroeders van het Weertse minderbroederklooster*. 1961, 24.

⁹ J. J. M. Timmers, o.c. (zie noot 2), 37-44.

¹⁰ Tekening door J. Jehée in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

¹¹ P. Paulissen, *St. Michaëlskerk. Hulpparochie van Sittard*. mei 1976, 25-29.

z.g. pesthuisje (afb. 1, L en afb. 3). Dit pesthuisje is in 1873 afgebroken bij de bouw van de door de Jezuïeten aan het complex toegevoegde grote vleugel. Deze nieuwe vleugel die haaks op de oudste, noordelijke pandhofsvleugel kwam te staan is ontworpen door de lekebroeder Albertus Sloomakers S.J.¹² (afb. 16). Het gebouw vertoont veel overeenkomst met het in 1857 door H. J. van den Brink gebouwde seminarie Rijsenburg bij Driebergen dat in 1984-1985 is gesloopt. Er zijn plannen geweest om tegen de noordvleugel nog een U-vormig complex met twee etages te bouwen.¹³

Na de bouw van de neogotische O.L. Vrouwebasiliëk in 1880 is een klein bestaand gebouw ten westen van de noordvleugel van het klooster aan het Jezuïetencollege toegevoegd. In de kelder van dit gebouw zijn nog restanten aanwezig van een oudere kelder, een nagenoeg vierkante ruimte die geheel in mergel is uitgevoerd. Aan de westzijde bevindt zich de fundering voor een schouw en aan weerskanten daarvan zitten de aanzetten van een tongewelf, waarvan nog een gedeelte van de boog aanwezig is in de noordmuur (afb. 5). Deze kelder bezat twee smalle, evenwijdig aan elkaar lopende tongewelven. In de 17e eeuw zijn deze gewelven en de oost- en zuidmuur afgebroken. Er kwam een geheel nieuw gebouw dat merkwaardigerwijs met een knik in de noord- en zuidgevel in oostelijke richting werd uitgebreid. In de kelder werden vier kolommen gebouwd waarop een onderslagbalk rust. Op de begane grond en de verdieping ontstonden ruimten van drie balkvlakken lengte, voorzien van moer- en kinderbinten. Dit gedeelte is in de 19e en 20e eeuw zo sterk verbouwd, dat het onmogelijk was dit gedeelte te onderzoeken.

Summary

From 1973 till 1977, during the restoration of the former Dominican Friary at Sittard, archaeological research was carried out, which throws new light on the architectural history of the conventual buildings. In 1626 the first Dominicans came to Sittard, where they settled in the house Dobbelstein in the Plakstraat. They also had at their disposal the chapel of the Hospital. In 1652 they started to build a completely new convent, existing of three wings round a courtyard and the conventual church, built on the spot of the Hospital chapel and on the grounds to the south of it, which was intersected by a brook (see pls 4-7).

The building stages are as follows. First of all the north wing was built containing the refectory and a sick-ward on ground level and a dormitory over it. Next, the west wing was built (1657), with cellar vaults below and with one wing of the cloister built against it, just as with the north wing. The south wing built shortly after at first consisted of only a corridor with one storey; later it was extended towards the Old Market Place. In 1659 a chapel was built together with the adjacent cloister walk. One started to vault over the brook, after which the five southern bays of the chapel, the axis of which runs north-south, were the first to be built. Then the hospital chapel had to be broken down to make room for the connecting bays of the chancel. Indications for the break in the building activities were particular found in the roof.

The most conspicuous architectural part of the conventual buildings is the façade of the church, which closely resembles the façade of the church of the Brigittines at Brussels. Further it is the late-17th-century decorations in stucco in the cloisters that are to be noted. The Dominicans remained at Sittard till 1797. The complex also comprises a school wing which was added in 1873, it was designed by the Jesuit brother Albertus Sloomakers. The Jesuits ran a grammar school here from 1851 till 1919, the Saint Louis Grammar School. They also built a small chapel on the first floor of the west wing in 1892.

12 Albertus Sloomakers S. J., geboren te Breda in 1814, overleden te Sittard in 1875. Hij bouwde o.a. het Jezuïetenklooster 'Mariëndaal' bij Grave in 1863-1865.

13 Archief Nederlandse Provincie van de Jezuïeten, Nijmegen. Map Sittard, nr. 10.

BOEKBESPREKINGEN

W. F. Denslagen en A. de Vries

Kleur op historische gebouwen

Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1984; 128 p.; afb.; 27 cm; ISBN 90-1204-527-4

Een boekbespreking één jaar na verschijnen van het betreffende boekwerk lijkt te getuigen van weinig actualiteitszin. Een voordeel van zo'n late recensie is echter dat er geruime tijd gelegenheid bestaat de meningen over het boek te horen van vak- en interessegenoten. Zo kon onze persoonlijke mening over het werk van Denslagen en De Vries getoest worden aan die van anderen. Een boekbespreking zou daardoor naar onze mening aan objectiviteit winnen.

Denslagen en De Vries behandelen in hun, van een flink aantal illustraties voorziene boek *Kleur op historische gebouwen* het thema 'buitenafwerking' diepgaand en zij hebben zich voor hun studie in den brede georiënteerd. In een negental hoofdstukken – daarbij meegerekend de hoofdstukken 8 en 9, 'conclusie' en 'beknopte bibliografie' – wordt het thema behandeld naar chronologie (van middeleeuwen tot tweede wereldoorlog), topografie (Frankrijk, Duitsland, Engeland en natuurlijk Nederland) en waar mogelijk naar typologie (soorten afwerkingen en typen gebouwen waarop deze zijn aangebracht). Daarbij is vooral gebruik gemaakt van voorhanden informatie (literatuur, historische bescheiden en 'hoofdkennis' van vakgenoten). De hoofdstukken 6 en 7 (resp. 'Het ontpleisteren van gebouwen in Nederland' en 'Kleur en monumentenzorg') zijn gewijd aan de aspecten van restauratie en monumentenzorg in Nederland, toegepast op het thema buitenafwerking.

Zoals het boek dat zelf in zekere zin al aangeeft, is de belangrijkste bijdrage ervan in de eerste plaats wel het feit dat het er is. Dat gebouwen een afwerking krijgen en dat kleur daarbij toepassing vindt zijn feitelijkheden, zo oud als de gebouwen zelf. De belangstelling voor de ontwikkeling van deze aspecten is daarentegen zeer jong en het is nog maar de vraag of deze gelukkig snel groeiende belangstelling op tijd komt om het snel slinkende aantal betrouwbare gegevens over het facet (buiten-)afwerking, voor nadere studie veilig te stellen.

Immers, bij elke restauratie van een historisch gebouw worden – gewild of niet – gegevens 'uitgewist'. Als bovendien geconstateerd kan worden, dat bij het merendeel der restauraties weinig of geen aandacht wordt geschonken aan historische afwerkingen, dan zal duidelijk zijn dat betrouwbaar feitenmateriaal over dit onderwerp, verkregen uit de gebouwen zelf, snel in kwantiteit afneemt. Het risico van deze geringe aandacht en de daaruit meestal voortvloeiende beperkte kennis van zaken is, dat het gebouw na restauratie een (vervolgens onaantastbaar verklaarde) 'historische' afwerking bezit die het wezen van de oorspronkelijke uitmonstering mist of die daar zelfs nog maar weinig mee uitstaande heeft, en daardoor soms zelfs de al of niet oorspronkelijke architectonische opzet nadrukkelijk vertekent.

Het is dan ook zeer verheugend dat er nu een boek over het onderwerp 'afwerking' is verschenen. Nadat er over dit onderwerp in Nederland, sedert een eerste schuchtere aanzet door E. H. Ter Kuile in 1934 (*Oudheidk. Jaarb.* 3, 1934 p. 51-58), weinig meer dan enkele losse artikelen verschenen waren, wordt thans het aspect 'buitenafwerking van historische gebouwen' in den brede onder de aandacht van het publiek gebracht. Dit publiek zal bestaan uit belangstellenden, in de ruimste zin, waaronder ook begrepen de restauratie-vakman. Deze laatste moet overigens niet verwachten dat hij in het boek de oplossingen voor zijn restauratieproblemen vindt: een 'receptenboek' is het werk van Denslagen en De Vries zeker niet. Veel-er moet men het boek zien als inspiratiebron en stimulant; het geeft op dit specifieke gebied van de monumentenzorg veel houvast maar daarnaast – en de auteurs geven dat zelf ook aan – zal er naarstig verder onderzocht en gedocumenteerd moeten worden om dat beeld dat wij van historische afwerkingen aan het krijgen zijn nader te verhelderen, en om er bewust mee om te gaan. Ten behoeve van deze stimulerende rol in de praktijk had overigens het thans vrij korte hoofdstuk 'kleur en de monumentenzorg' veel uitgebreider mogen zijn. De ontlukende belangstelling in monumenten-kringen voor het hoe en waarom van kleur op historische gebouwen, houdt zonder twijfel verband met de recente herwaardering van het ver-

schijnsel kleur in de hedendaagse architectuur. Er kan zelfs van enige wisselwerking sprake zijn nu we kunnen constateren dat het hier besproken boek inmiddels reeds in verschillende kranteartikelen over kleur in de moderne architectuur aan de orde kwam.

Welk doel stond de auteurs met de publikatie van het boek voor ogen? In de inleiding geven zij hierop zelf het antwoord: 'Het doel was: (1) te onderzoeken welke historische gegevens er over de toepassing van verf en pleister aan de buitenkant van gebouwen bewaard zijn gebleven en (2) wat de betekenis was van uitwendige afwerkingslagen voor het uiterlijk van historische gebouwen'. Wanneer wij in het eerste deel van de doelomschrijving in plaats van 'historische gegevens' lezen: 'historisch bronnenmateriaal' dan hebben de auteurs het eerste 'doeldeel' zeker gehaald: het boek geeft een indrukwekkende hoeveelheid feiten, gedistilleerd uit de meest uiteenlopende bronnen. Daarbij is een compliment voor het royaal opnemen van citaten en voor de goede, vlotte vertalingen daarvan, zeker op z'n plaats. Wel zou men graag ook oude bouwrekeningen en bestekken hierin uitvoeriger betrokken willen zien.

Toch zal de lezer, die met de praktijk van het restaureren te maken heeft, het als een gemis ervaren dat er over de technische en technisch-historische aspecten van historische afwerkingen in het boek niets te vinden is. Het voorwoord – dat overigens ongesigneerd en ongedateerd is – zegt hierover: '... met opzet (is) geen aandacht besteed aan de fysieke hoedanigheden van de afwerkingslagen... Deze aspecten zouden nog wel bestudeerd moeten worden maar de hulp van technische disciplines is hierbij noodzakelijk'. Hoewel men het de auteurs (kunsthistorici) niet kan aanrekenen dat zij zelf over de technische aspecten niet schrijven, blijft het gemis hieraan in het boek bestaan en kan, bij dit gebrek aan een technische grondslagverbreding, het tweede doelgedeelte – betreffende het effect van afwerkingen op het uiterlijk van historische gebouwen – helaas niet volledig bereikt worden. Hoe voor de hand liggend zou het niet zijn geweest om de 'hulp van technische disciplines' van zeer nabij te halen, namelijk bij de afdeling Onderzoek en Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg onder wier verantwoordelijkheid het boek verschenen is en bij welke dienst ook de auteurs werkzaam zijn? Maar wellicht wordt de hoop vervuld dat in een tweede deel over 'Kleur' in deze zeer gewaardeerde reeks monografieën aandacht wordt geschonken aan de technische kanten van het onderwerp, zodat ideeën over kleurgebruik, afwerkingen en kleurinterpretaties getoetst kunnen worden aan feiten betreffende aard en samenstelling van pigmenten, bindmiddelen, verven en pleisterlagen, aan gegevens over werkwijzen, gereedschappen en hulpmiddelen en aan feiten betref-

fende verval en verkleuring van afwerkingen. Dit betekent overigens niet een pleidooi voor een 'receptenboek' (waaraan diverse bezwaren zouden kleven), maar meer voor een bredere basis voor het boek als hulpmiddel bij het bouwhistorisch onderzoek, dat hierdoor nog sterker zou kunnen worden gestimuleerd. Met name zou dit van groot belang kunnen zijn bij de interpretatie van onderzoeksbevindingen. Het genoemde gemis doet overigens aan de waarde van het boek als 'blikvanger' voor dit facet van de bouwhistorie weinig af.

Ook de volgende punten staan een positief eindoordeel over het boek niet in de weg; zij werden door ons echter wel als enigszins storend ervaren. Allereerst enige opmerkingen over de uitvoering van het boek. Natuurlijk vormt het kostenaspect bij een uitgave een belangrijke factor maar een boekwerk over kleurtoepassing komt er met één kleurkaterntje wel magertjes af. Als dan de afgebeelde kleuropnamen ook nog meest van matige, soms van slechte kwaliteit zijn dan is dit zeker te betreuren. Overigens is het nogal eens onduidelijk welke motieven een rol hebben gespeeld bij de keuze een bepaalde afbeelding als zwart-wit-, dan wel als kleurenplaat op te nemen. Zo is ronduit jammer en raadselachtig dat Michael Pacher's altaarstuk in de kerk van het Oostenrijkse St. Wolfgang (afb. 1), dat een schitterend beeld geeft van laatmiddeleeuwse afwerkingspraktijken, niet in kleur is opgenomen en de weinig sprekende foto van de afwerking op de lichtbeuk-muren van de Bommelse St. Maartenskerk (plaat VIII) wel. En dan nog een detail: waarom is de nummering van de kleurafbeeldingen in, slecht leesbaar, hemelsblauw afgedrukt? De auteurs bedienen zich van een groot aantal noten, gerangschikt per hoofdstuk en aan het eind daarvan geplaatst. Door deze plaatsing 'ergens' in het boek werkt het notenapparaat slecht. Veel lezersvriendelijker zou het zijn geweest de noten onderaan de bladzijde met de bijbehorende tekst op te nemen. Dan nog enige opmerkingen naar aanleiding van de inhoud.

Gezien het karakter van het boek en de huidige, nog steeds groeiende belangstelling voor 19e-eeuwse architectuur, is het jammer dat de 19e eeuw vrij bescheiden aan de orde is gesteld. Het zou, met name ook in verband met de praktijk, van belang zijn geweest om veel verder in te gaan op de opeenvolgende 19e-eeuwse kleurmoden, als mede op andere afwerkingsvormen, naast de terecht grote aandacht voor pleisterwerk. Voorts is het van belang onderscheid te maken tussen een eventuele oorspronkelijke afwerkingsvorm en 'lapwerk' van later datum. Een enkele maal stuit men op kleine onzorgvuldigheden of tekortkomingen. Zo geeft het bijschrift van afb. V (kleurreproductie van de Ecce Homo - triptiek uit 1506 Brunswijk), waarop een beschadigde afpleistering over metselwerk te zien

is, aan dat op de beschadigde plaatsen de *baksteen* te voorschijn komt. Heel duidelijk zijn echter *schaargaten* in de blokken te zien; het betreft dus een geschilderde weergave van blokken *natuursteen* (waarschijnlijk rode zandsteen) die met de steenschaar in het werk zijn gehesen. Kleurafbeelding IX toont de buitenafwerking die op een deel van de noordwand van het koor en de oostwand van de sacristie van de Utrechtse Domkerk bewaard is gebleven door latere aanbouw van de 'Librije'. De afwerking bestaat uit een tufsteenkleurige, dunne pleisterlaag met opgeschilderde, witte voegimitatie. Wat de schrijvers kennelijk niet is opgevallen is, dat zelfs op de foto zeer duidelijk zichtbaar is dat er van meerdere afwerkingslagen (minstens twee) sprake is, die onderling verschillende voegverdelingen laten zien. De ca. 150 jaren gedurende welke het betreffende gevelfragment aan weer en wind bloot gesteld is geweest (van XIVb tot XVd) maken het ook voor de hand liggend dat er meerdere afwerkfasen zijn te signaleren. Een aantal malen constateert men een tekort aan 'steigerervaring' bij de auteurs. De verbazing die op pag. 101 wordt uitgesproken over het feit dat de bekende bouwkeet van J. J. P. Oud te Rotterdam, bij een uitgesproken kleurig exterieur, binnen nauwelijks enige kleurafwerking bezat demonstreert dit. Wie de praktijk kent weet dat het weinig zin zou hebben een bouwkeet een zorgvuldig afgewerkt interieur te geven. Aan het slot van het boek lijkt het, overigens erg beknopte, hoofdstuk over kleur en de (huidige) monumentenzorg soms in tegenspraak te zijn met hetgeen in het voorafgaande zorgvuldig werd opgebouwd.

De op prijzenswaardige wijze nagestreefde objectiviteit, die blijkt uit het feit dat de, deels tijdgebonden, huidige opvattingen op grond waarvan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de problematiek van kleuroepassing benadert, grotendeels buiten het boek is gehouden, wordt aan het slot toch wat ondermijnd. In de voorafgaande hoofdstukken wordt aangetoond hoe essentieel de – veelal gekleurde – afwerklaag is voor de waarde en de beleving van de architectuur; hoe de belangstelling voor kleurgebruik de algemene tendensen in de eigentijdse bouwkunst volgt; hoe de ontwikkelingen in de moderne architectuur direct van invloed zijn op de wijze van restaureren van monumenten en dat sinds kort pas weer de waarde van historische afwerkingsvormen wordt ingezien. Het lijkt dan echter inconsequent om daarop – in hoofdstuk 7 – een pleidooi te laten volgen voor het *bevrozen* van het uitwendig aspect van een monument in een min of meer toevallige toestand, die ontstond in een periode waarin die waarde veelal niet werd gezien of waarin die waarde zelfs werd ontkend. Een pleidooi dat juist nu, bij een opkomende belangstelling voor dit facet van de monumentenzorg, niet op zijn plaats

lijkt. Waarom zou er niet een volgende fase met respect en waardering voor historische afwerkingsvormen mogen volgen? Ons inziens demonstreren de voorbeelden van kleurreconstructies, dat daarvan een activerende werking kan uitgaan op de beleving van en de belangstelling voor monumenten en historische stads- en dorpsgezichten. Hetgeen overigens allerm minst inhoudt dat elk restauratiewerk voortaan 'gekleurd' opgeleverd zou moeten worden.

Tot slot rest ons de opmerking dat het boek van Denslagen en De Vries, voor eenieder die door professie of uit liefhebberij met het restaureren van gebouwen in aanraking komt, tot de 'verplichte literatuur' zou moeten horen; het werpt licht op een facet van de bouwgeschiedenis dat lang in de schemer heeft vertoefd. De, in monumentenzorgkringen lange tijd gekoesterde opvatting, dat een gebouw aan de buitenzijde nooit was 'afgewerkt', tenzij ander kon worden aangetoond, zal zo langzamerhand plaats moeten maken voor de omgekeerde stelling dat *alles was afgewerkt, tenzij het tegendeel valt te bewijzen!*

A. F. E. KIPP EN E. J. NUSSELDER augustus 1985

A. M. Koldewey en P. N. G. Pesch

Het blokboek van Sint Servaas

Facsimile met commentaar op het vijftiende-eeuwse blokboek, de Servaas-legende en de Maastrichtse reliekenvertoning

De Walburg Pers, Zutphen 1984; 24 + 11 p.; afb.; 20 cm; ISBN 906011.317.9; f 49,50

Bij de Heiligdomsvaart van 1983 in Maastricht (de zevenjaarlijkse tooning van de relieken uit de St.-Servaaskerk) hoorde een programmaboekje, waarin de 20e-eeuwse pelgrim van alles kon vinden. Essentieel in dit boekje was het eigenlijke programma, dat aangaf waar en op welk tijdstip processies, orgelconcerten, missen e.d. zouden worden gehouden. Voorts kon de lezer enige wederwaardigheden omtrent de geschiedenis van de St.-Servaaskerk aantreffen, de schatkamer van die kerk bleef niet onvermeld, en heel in het kort werd de legende rond het leven en de wonderen van St. Servatius weergegeven. Aantrekkelijke afbeeldingen tenslotte luisterden het geheel op. Zonder St. Servatius zou er uiteraard nooit sprake zijn geweest van deze Heiligdomsvaart in Maastricht. Als we dit bedenken, valt op hoe gering de aandacht is, die aan het leven en de wonderen van de heilige werd geschonken in het programmaboekje. Blijkbaar werd de Servaas-legende in grote trekken bekend verondersteld, of, en dat is waarschijnlijker, draaide het feestelijke gebeuren niet meer om de vermeende won-

derdaden van de 4e-eeuwse Servatius. Wonderen worden immers her en der in twijfel getrokken en spelen zeker geen grote rol meer in de twintigste-eeuwse geloofsbeleving.

Hoe anders was dit zo'n vijfhonderd jaar geleden. Een uitstekende indruk van de Heiligdomsvaart in die tijd geeft de facsimile-uitgave van het enig overgebleven exemplaar van een blokboekje uit de 15e eeuw, dat bedoeld is geweest als 'begeleiding' bij en herinnering aan de Maastrichtse Heiligdomsvaart. De heruitgave bestaat uit twee delen: het eerste deel is de facsimile van het blokboekje, in het tweede deel wordt door P. N. G. Pesch aandacht besteed aan blokboeken in het algemeen en aan de datering, herkomst en productie van dit specifieke blokboek; A. M. Koldewey gaat in op de Servaas-legende, de iconografie van belangrijke episoden uit de legende, de relieken die bij de Heiligdomsvaart werden getoond en voorzag de afbeeldingen en de tekst van het blokboek van commentaar. Het geheel is erg fraai uitgegeven; handig is het uitklapbare deel 1, zodat bij het lezen van het commentaar steeds de plaatjes geraadpleegd kunnen worden, of andersom. De inhoud van het blokboek zelf bestaat uit 12 folia, waarvan de 24 bladzijden voorzien zijn van afbeeldingen met begeleidende teksten. Daarvan zijn 20 bladzijden gewijd aan het legendarische leven van Servatius, op de resterende 4 pagina's vinden we afbeeldingen van de reliekentoning en een beschrijving van die relieken.

De Heiligdomsvaart in Maastricht was een uitstekende gelegenheid voor gelovigen om te bidden tot Servatius of een andere heilige waarvan relieken aanwezig waren, om boete te doen, en om aflaten te verdienen. Het kapittel van St. Servaas had in de 15e eeuw laten berekenen dat een totaal aan aflaten van iets minder dan 900 (!) jaar verdiend kon worden, als men trouw alle reliekentoningen bijwoonde. De pelgrims die dat hebben gedaan kunnen dus nu, anno 1985, nog ongeveer 400 jaar vooruit. Voor de Servaaskerk en voor de stad Maastricht was de Heiligdomsvaart economisch ook van niet te onderschatten belang. Het toegestroomde volk moest geherbergd worden, eten en drinken, kocht souvenirs en gaf misschien nog wat extra. In het blokboek waren dus twee aspecten van belang, het leven van St. Servatius, en de relieken die men kon zien. Waar en wanneer de pelgrim zich moest vervoegen om getuige te zijn van de toningen werd simpelweg door het luiden van klokken aangegeven. Aan de hand van de plaatjes en de tekst van het blokboekje kon de 15e-eeuwse toeschouwer gemakkelijk zelf een verband leggen tussen de getoonde relieken en het leven van St. Servatius, want een aantal voorwerpen die belangrijk waren in de Servaas-legende werden hem of haar in het openbaar getoond. En als het feestelijke spektakel voorbij was, kon men

thuis in gedachten het geheel nog eens over doen, met het boekje in de hand. Het is interessant, dat een aantal belangrijke objecten nog steeds te bewonderen zijn in Maastricht, zij zijn ook in deze nieuwe uitgave van het pelgrimsboekje afgebeeld. Dat, met uitzondering van de zogenaamde drinkbeker van Servatius (die hem door een engel werd aangereikt toen hij met zijn pelgrimsstaf een kruisteken in de aarde maakte, waarop ter plekke een fontein ontstond), geen van de getoonde voorwerpen afkomstig is uit de 4e eeuw, de tijd dat Servatius geleefd zou hebben, is voor twintigste-eeuwers interessant, maar deed eeuwen geleden absoluut niet ter zake. Het zou het laatste zijn waarover de pelgrim zich het hoofd brak. Uit de afbeeldingen in het blokboek blijkt dat de toningen vanaf de dwerggalerie in de absis van de St.-Servaaskerk gehouden werden. Het huidige Vrijthof vóór de absis was ruim genoeg om aan grote mensenmassa's plaats te bieden en de hoogte van de dwerggalerie was ideaal om iedereen een blik op de kostbare relieken te gunnen. Terrecht wijst Koldewey er overigens op, dat de dwerggalerie zeker niet is ontstaan uit de behoefte om relieken in de open lucht te tonen. Aan de Dom van Spiers (11e eeuw) is dit architectonische fenomeen voor het eerst ten noorden van de Alpen aanwijsbaar. Bij die kerk en bij andere kerken waar een dwerggalerie werd gebouwd, is niet een praktische functie het uitgangspunt voor de bouw geweest, maar een symbolische.

Uit het hoofdstuk over blokboeken blijkt, dat het blokboek in het algemeen niet gezien moet worden als een voorloper van het met losse letters gedrukte boek. Dat zijn twee verschillende technieken, ieder met zijn eigen voordelen. Bij de boekdruk kostte het moeite om tekst en afbeelding tegelijkertijd te drukken, omdat de tekst met losse loden letters was gezet, terwijl de afbeeldingen in hout waren gesneden. Het voordeel van het blokboek is duidelijk: afbeelding én tekst werden in hout uitgevoerd. Een ander voordeel was, dat de houtblokken met tekst en plaatjes bewaard konden worden en naar behoefte opnieuw afgedrukt konden worden. Het lettermateriaal van de boekdrukker was te kostbaar om als zetsel te bewaren en moest meteen weer voor een nieuwe uitgave beschikbaar zijn. Maar al vóór het einde van de 15e eeuw is het blokboek ten onder gegaan, misschien omdat aan een groeiende vraag naar grote aantallen verschillende gedrukte teksten adequater en sneller kon worden voldaan met de boekdruk-techniek. Een bewerkt houtblok kon worden afgedrukt met een drukpers, maar het blok kon ook worden afgewreven. De ongelijkheid van de afdruk in het Blokboek van Sint Servaas wijst volgens Pesch eerder op afwijking dan op een afdruk met een pers. Bij dit blokboek werden alleen de afbeeldingen in hout gesneden en afgewreven. Vervolgens werden de plaatjes met de kleuren rood, bruin, zwart, groen

Afbeelding 12 uit 'Het blokboek van Sint Servaas'.

en geel gekleurd, en dat is in dit geval nogal slordig gedaan. Degene die de penseel hanteerde heeft er een beetje met de pet naar gegooid. De omtrekken van de kleurvlakken vallen zelden samen met de omtrekken van de figuur, het altaar, de hoed of wat dan ook van een kleur werd voorzien. Een penseelstreek is (in de facsimile althans) nauwelijks te zien. Pesch meent, dat er geen reden is om aan te nemen dat de inkleuring op een andere manier dan met een penseel is gedaan. Niets wijst volgens hem op het gebruik van sjablonen. Op mij maken sommige plaatjes juist wel de indruk dat ze met behulp van sjablonen zijn ingekleurd, omdat daar het kleurvlak in zijn geheel verschoven is ten opzichte van een figuur of een andere vorm. De uitleg daarover had wat mij betreft dan ook wel uitgebreider gemogen: werden er bij andere ingekleurde blokboeken wel sjablonen toegepast of veronderstelt dat een voor 15e-eeuwse blokboekproducenten te rationele manier van werken; waarop moet je letten om zo iets te kunnen zien. De meeste lezers van dit boek zullen tenslotte leken zijn op het gebied van blokboeken. Na het inkleuren van de plaatjes werd in het Blokboek van Sint Servaas de tekst met de hand bijgeschreven. De reden daarvoor kan zijn dat het boekje in meer dan

één taal verspreid moest worden. Dit exemplaar bevat een Franse tekst; het is denkbaar dat ook een Nederlandstalige versie werd geleverd. Uit de bijgeschreven tekst is afgeleid dat de Nederlandstalige kopiïst zich bediende van een Waals dialect.

Een ander punt is de datering. Heel nauwkeurig is die niet, daarvoor ontbreken voldoende gegevens. Voornamelijk aan de hand van het watermerk in het papier komen de auteurs tot een datering van rond 1460. In oudere literatuur is wel gesuggereerd dat het boekje bedoeld zou zijn geweest als pelgrimsboekje voor de Heiligdomsvaart van 1461. Dat zou dan overeenkomen met de datering van rond 1460, maar de auteurs laten de suggestie voor wat ie is. Hoe ruim de marge rond 1460 is blijft onduidelijk. In de vorige eeuw meende iemand het boekje op stilistische gronden te kunnen dateren: hij zag in Jan van Eyck de verantwoordelijke kunstenaar voor de afbeeldingen. Wat later, in het begin van deze eeuw, weerlegde een andere auteur deze toeschrijving: hij zag juist overeenkomsten met het werk van Rogier van der Weyden. De behoefte om het blokboek hoog boven de eigenlijke artistieke kwaliteiten te verheffen, heeft deze auteurs danig parten gespeeld. Een oppervlakkige blik op de afbeeldingen laat al zien dat ze met het werk van Van Eyck noch met dat van Van der Weyden iets te maken hebben. In latere literatuur heeft men deze 'toeschrijvingen' dan ook maar vergeten. In de nieuwe uitgave worden ze alleen als historiografische curiositeiten vermeld. Daarmee zijn we terug bij de plaatjes. Over een eventuele plaatsing van het boekje in een kunsthistorisch kader vernemen we helaas niets. Waarschijnlijk is de reden daarvoor te zoeken in de matige kwaliteit van het materiaal, maar het was juist interessant geweest om te laten zien hoe, op welke punten de tekenaar van de blokboek-plaatjes verschilde, of achterbleef zo men wil, bij meer begaafde tijdgenoten. Niet alleen topkunstenaars zijn immers kunsthistorisch van belang. De techniek van de tekenaar moet nogal beperkt geweest zijn. Het eerste middel om scènes in een interieur weer te geven, is het omgeven van zo'n scène met een heel eenvoudig architectonisch kader, bestaande uit een boog. Bij interieur-scènes die een hele afbeelding in beslag nemen is die boog wat zwaarder, dan zijn ook blokken steen aangegeven. De composities, van buiten- zowel als binnenscènes, zijn ook simpel gehouden. Zo veel mogelijk zijn personen of groepjes mensen zo afgebeeld dat de scène zich parallel aan het beeldvlak voltrekt. Daarmee werd het probleem van een compositie in de diepte (perspectief!) handig omzeild. Bij interieurs deed zich nog een probleem voor: een boog als kader zou onvoldoende zijn om de indruk te wekken dat het gebeuren zich in een ruimte afspeelde, want door een boog kon je tenslotte ook naar buiten kijken. Als oplossing werd vrij-

wel steeds een achterwand van de ruimte getekend op zo'n manier, dat de zijwanden buiten het blikveld van de kijker bleven. Zo werd ook hier het diepte-probleem vermeden. Maar de tekenaar van deze afbeeldingen was zeker niet de enige die het moeilijk had met een compositie van figuren in een fictieve ruimte, in de diepte; ook 'grote' kunstenaars uit de 15e eeuw konden dit probleem niet echt oplossen, en situeerden scènes het liefst op de voorgrond, parallel aan het beeldvlak. Om toch enige afwisseling aan te brengen werd hier en daar gepoogd een diagonaal element in de compositie te brengen, b.v. met een altaar, of door de schuine plaatsing van het bed van de heilige. Eén van de twee plaatjes waarop we Servatius op een bed zien liggen, het linkerdeel van de zestiende afbeelding in het blokboek, doet door de beelduitsnede bijna modern aan. Het doet in de verte denken aan de door de fotografie beïnvloedde schilderijen van Degas. Iets dergelijks is het geval met de vier afbeeldingen van de reliekentoning: de St.-Servaaskerk lijkt door een telelens dichtbij gehaald. De figuren zelf tenslotte zijn ook vrij simpel en vaak onhandig weergegeven, waarbij overigens niet vergeten moet worden dat het tekenen van een figuur nog iets anders is dan het snijden van die figuur in hout.

De paar kleine punten van kritiek op 'Het Blokboek van Sint Servaas' die ik heb genoemd, doen niets af aan het feit dat dit een aanbevelenswaardig boek is geworden. In de eerste plaats natuurlijk vanwege de voortreffelijk gereproduceerde afbeeldingen, maar ook door het uitstekende commentaar-deel. Daarin wordt ingegaan op erg veel aspecten die met dit blokboekje verbonden zijn, op een heldere manier en in voor iedereen begrijpelijk Nederlands. Deskundigen en belangstellende leken komen uitstekend aan hun trekken.

L. BOSMAN

februari 1985

P. Nijhof

Oude fabrieksgebouwen

De Bataafsche Leeuw, Amsterdam/Dieren 1985; 248 p.; ISBN 90.6707.061.0; f 65,—

Onder redactie van Peter Nijhof kwam in 1978 bij De Walburg Pers te Zutphen de eerste op een breed publiek gerichte uitgave in boekvorm uit over het fenomeen industriële archeologie in Nederland (P. Nijhof, red., *Monumenten van bedrijf en techniek*). Het studieterrein, de monumenten van bedrijf en techniek, werd door diverse auteurs, waaronder ook de samensteller, vanuit verschillende optieken belicht.

Hoewel de uitgave een enigszins versnipperd karakter had, was zij toch een aardige introductie voor dit in Nederland nog prille studieterrein. Ondertussen heeft Nijhof niet lijdzaam afgewacht tot er van de objecten van het studieterrein niets meer over was. In de jaren 1980-1984 is hij gewapend met de camera Nederland doorgetrokken om het snel verdwijnende cultuuroed op de gevoelige plaat vast te leggen. De selectie uit duizenden foto's, het resultaat van de zwerftocht, vormt aangevuld met enig historisch materiaal de basis van het boek. Daarin schuilt het zwakke punt van de publicatie. Want hoewel de titel doet vermoeden, dat het gaat over een verhandeling over de architectuur van een bepaalde categorie architectonische objecten, is die verhandeling nauwelijks diepgaand aanwezig. De auteur volstaat met summiere niet helemaal bevredigende stijlanalyses.

Interieuroptnamen en de zo noodzakelijke bouwkundige tekeningen ontbreken op een paar uitzonderingen na. De lezer mag ook niet meer verwachten, want – zo geeft de schrijver-fotograaf ruitelijk toe – er is geen bronnenonderzoek verricht en de binnenkant van de gebouwen is niet bezichtigd. Men krijgt de indruk dat de auteur een willekeurige keuze heeft gemaakt van de door hem gefotografeerde, 'oud uitzierende' bedrijfsgebouwen. En de inhoud is hier niet duidelijk op afgestemd. Deze varieert van informatie over sociale en economische achtergronden van diverse bedrijfstakken tot beschouwingen over industriële landschappen en arbeidershuisvesting. Het slothoofdstuk over de toekomst van oude fabrieksgebouwen laat zien, dat de auteur op het terrein van de stedsbouw en volkshuisvesting aanzienlijk meer thuis is, gezien de concrete suggesties daarin over haalbare bescherming van monumenten van bedrijf en techniek. Toch blijft de vraag, waarom deze publicatie in deze vorm. De auteur verontschuldigt zich enerzijds in het voorwoord al te nadrukkelijk voor onjuistheden, misplaatste veronderstellingen en andere tekortkomingen, terwijl hij anderzijds het brede publiek wil laten kennis maken met deze verwaarloosde en onbekende groep monumenten. De kwaliteit van de foto's is echter daarvoor niet uitnodigend genoeg. Om aandacht te trekken voor gebouwen waarvan vrijwel niemand wakker ligt, wanneer deze afgebroken worden, is een publicatie vereist met vakkundige foto's zonder uitgebreide tekstballast, maar met compacte vakkundige beschrijvingen. Ondanks de geuite kritiek kan de publicatie toch worden aanbevolen. De kijker krijgt heel wat oude fabrieksgebouwen te zien, heeft, wanneer hij zich wil verdiepen in de materie, een uitgebreide literatuurlijst tot zijn beschikking en heeft bovendien voor een redelijke prijs een mooi verzorgde uitgave.

W. DE NATRIS

augustus 1985

M. Stenclak

Architectuurgids van Nederland

Een overzicht van de meest markante bouwwerken, hun ontstaansgeschiedenis, bouwperiode en -stijlen
Elmar, Rijswijk 1983; 239 p.; afb.; ISBN 9061203414;
f 49,50

Er zijn drie soorten architectuurgidsen. Ten eerste de gids die geraadpleegd kan worden zonder dat daarvoor de studeerkamer of de gemakkelijke stoel verlaten behoeft te worden; vervolgens de gids die ter plekke informatie verstrekt en ten slotte de gids die een combinatie van beide is. In hoeverre een minder bekend of onbekend terrein wordt ontsloten is afhankelijk van de betrouwbaarheid van de gids. Een goede gids wekt vertrouwen, een slechte teleurstelling, wantrouwen en uiteindelijk ergernis. Dat laatste overkam mij bij het lezen en herlezen van Marian Stenclak's *Architectuurgids van Nederland*.

Deze gids is geschreven 'voor de geïnteresseerde leek, maar ook voor de specialist die de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst overzichtelijk binnen handbereik wil hebben' staat in het woord vooraf. Duidelijk een gids van de eerste categorie. Dat lijkt goed nieuws, immers een eigentijds overzicht van de vaderlandse bouwkunstgeschiedenis ontbrak tot dusver. *Duizend jaar bouwen* van E.H. ter Kuile, S.J. Fockema Andreae en R.C. Hekker, Amsterdam 1957, lag jarenlang te koop voor een habbekrats en vormde met de hoofdstukken over architectuur in de *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* (red. H.E. van Gelder, Zeist 1963-4, herziene en uitgebreide herdruk) en de cursus *Levende Stenen*, uitgegeven door de in 1977 opgerichte Stichting ter Bevordering van de kennis van de Nederlandse Bouwkunst, de meest recente mogelijkheid om een betrouwbaar inzicht te verkrijgen in de geschiedenis van de Nederlandse architectuur. Vanzelfsprekend zijn deze publikaties op een aantal zaken achterhaald en verouderd, maar gezien de tijd dat deze gidsen verschenen én binnen het kader waarin zij zijn samengesteld, hebben zij zonder meer gemeen, dat zij met zorg en verantwoordelijkheid, gebaseerd op kennis van zaken zijn uitgebracht.

De jongste aanwinst in deze reeks overzichtsgidsen ziet er als boek prima uit: kloek formaat in stevig gebonden koft, goed papier en plezierige lay-out. De in lovende uitgeverstaal gestelde tekst op de achterflap belooft de lezer 'een indrukwekkende reis door de tijd langs de nog tastbare overblijfselen van een rijk verleden'. De gids is 'gedegen' en met behulp van de vele toelichtende illustraties staat hij 'borg voor een nieuwe kennismaking met de verborgen aspecten van de Nederlandse bouwkunst'. Voor de geïnteresseerde leek en wellicht ook voor de specialist *prima vista* een verleidelijke aanschaf, ook vanwege de voor een der-

gelijke uitgave redelijke prijs van nog geen vijf tientjes. Met de wetenschap, dat een eigentijdse architectuurgids bij velen op het verlanglijstje staat, schept het boek hoge verwachtingen.

Misschien te hoge verwachtingen, want bij een eerste vluchtige beschouwing wacht de lezer al een teleurstelling. In de eerste alinea's van het woord vooraf belooft de samensteller, dat haar gids wil voorzien in de behoefte om de eigentijdse bouwkunst te leren begrijpen vanuit het verleden. Zo'n belofte maakt natuurlijk razend nieuwsgierig, immers de jongste architectuurgeschiedenis van ons land is nog niet in kaart gebracht in relatie met de geschiedenis die eraan vooraf gaat. Helaas is in de inhoudsopgave geen hoofdstuk te bespeuren dat verwijst naar de bouwkunst van de laatste veertig jaar. Wel doet de titel van het laatste hoofdstuk vermoeden dat het overzicht niet verder reikt dan de Delftse School. Een vermoeden dat bij lezing van het hoofdstuk waarheid wordt: het handelt over de architectuur van het functionalisme en de Delftse School in de jaren dertig. Afgezien van een weinig informatieve opmerking over de 'controverse' tussen de architecten van het functionalisme en de groep rond de 'vader' van de Delftse School, Granpré Molière, is er niets over het aandeel van beide groeperingen in de wederopbouwplannen van na de Tweede Wereldoorlog. Het hoofdstuk eindigt als een nachtkaaars en daarmee ook het overzicht. In de nabeschuiving van nog geen halve pagina tracht de auteur de zaak te redden met de opmerking, dat de tijd zal leren of de stromingen uit de 'bloeiperiode' van de Nederlandse architectuur stand houden en/of rigoreuze veranderingen teweeg zullen brengen. De door de 'gedegen' gids beloofde brug blijkt niet geslagen te zijn. Juist op dit moment had de samensteller de moed moeten hebben om tenminste een poging te wagen het architectuurhistorisch overzicht door te trekken tot de dag van vandaag. Een zo teleurstellende ervaring bij de eerste vluchtige inzage maakt de lezer kritisch nieuwsgierig naar de rest van de inhoud.

Na het woord vooraf, waarin de schrijfster de lezer veel belooft, volgt een traditionele chronologische hoofdstukkenindeling vanaf de prehistorie tot aan de Tweede Wereldoorlog. Na de nabeschuiving is een alfabetische begrippenlijst voor de belangstellende leek opgenomen, zoals uitdrukkelijk wordt vermeld. Naar een voor een gids onontbeerlijk naam-, plaats- of zaakregister zal de lezer tevergeefs zoeken. De illustraties staan verspreid over de tekst, overzichtskaarten zijn ter afsluiting van de hoofdstukken geplaatst. Binnen de hoofdstukken zelf wordt extra informatie buiten de hoofdtekst om gegeven in korte cursief gedrukte teksten. De aandacht voor de verschillende historische perioden is redelijk evenwichtig. Dat evenwicht geldt niet voor de inhoud ervan. De

'rode draad' van sociale, politieke en economische factoren die architectuur mee bepaalt is zeker niet in alle hoofdstukken met evenveel aandacht zichtbaar gemaakt en ontbreekt in de hoofdstukken over de 19e en 20e eeuw vrijwel geheel. Toch is de lezer in het voorwoord beloofd dat deze rode draad een belangrijke plaats zou innemen in het boek. Meer beloftes worden niet waar gemaakt. Illustratief is het volgende voorbeeld: het hoofdstuk waarin de Frankische, Merovingische en Karolingische architectuur wordt besproken, draagt de titel 'De voortzetting van de laat-Romeinse bouwtraditie', maar maakt niet duidelijk wat die traditie inhoudt.

De hoofdstukken tot aan de tweede helft van de achttiende eeuw zijn redelijke samenvattingen van wat reeds bekend is en vooral voorzichtig volgens reeds begane paden getoonzet. Met de beste wil kan ik er geen nieuwe visie uit distilleren en de beloofde nieuwe aspecten ben ik eveneens niet tegengekomen, behalve dat het classicisme als stijlperiode zich uitstrekt over de 17e en de 19e eeuw. Ik heb altijd gemeend, dat de toepassing van klassieke elementen in bouwkundige ontwerpen in de periode 1750-1850 aangeduid wordt met het begrip 'neo-classicisme', een term die in dit boek overigens nergens gebezigd wordt.

In de hoofdstukken over de moderne tijd is de 'reisgids' verwarrend en onbetrouwbaar. De architectuurgeschiedenis van de 19e eeuw eindigt, zoals in *Duizend Jaar Bouwen* rond 1860. P. J. H. Cuypers wordt weliswaar genoemd als navolger van Viollet-le-Duc en later – in de verhandeling over de 20e eeuw – nog even ten tonele gevoerd als leermeester van Walenkamp, De Bazel en Lauweriks, maar daarbij blijft het. Een visie die dertig jaar geleden al op losse schroeven stond. Wellicht heeft de auteur om de leemte op te vullen het hoofdstuk 'Het bouwen in het tijdperk van de industriële revolutie' ingelast. Eminente historici zoals Brugmans en De Jonge hebben al jaren geleden overtuigend aangetoond, dat ons land geen industriële revolutie heeft gekend. Een opsomming van willekeurige fabrieksgebouwen, vuurtorens en stoomgemalen plaatst monumenten van bedrijf en techniek nog niet in een architectuurhistorische context. Typerend voor dit verder eveneens buitengewoon slordige hoofdstuk is bijvoorbeeld, dat in de paragraaf over nieuwe constructiemogelijkheden uitvoerig ingegaan wordt op buitenlandse voorbeelden, terwijl voor een voorbeeld van eigen bodem slechts het Paleis voor Volksvlijt van C. Outshoorn genoemd wordt. Blijkbaar is dit hoofdstuk toegevoegd vanwege een modieuze trend.

Over de moderne architectuurgeschiedenis kan ik kort zijn: deze benadert het meest een rommelige samenvatting van Giovanni Fanelli's *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940* ('s-Gravenhage 1978).

De aan het slot van elk hoofdstuk toegevoegde literatuur is mogelijk voor de leek interessant, maar de specialist zal er geen onbekend werk in aantreffen. Bij de keuze van de literatuur zou naast een recente publicatiedatum uitgegaan zijn van de mate van belangrijkheid en toegankelijkheid voor een breed publiek, maar ook dit uitgangspunt is nergens consequent gehanteerd. Zo staat tot en met de 19e eeuw het achterhaalde en zeker niet voor een breed publiek toegankelijke *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* van F. A. J. Vermeulen, waarvan het laatste deel verscheen in 1941, op de lijst.

De alfabetische begrippenlijst is niet alleen 'niet uitputtend', zoals de schrijfster aankondigt, maar tevens buitengewoon slordig. Die slordigheid laat zich al aflezen uit de titel van de lijst met de taalkundig ongelukkige benaming 'architectonische terminologie'. De kritiek kan toegepast worden op selectie, explicatie en toelichtende illustraties. In alle opzichten slordigheden. Wat betreft de selectie zijn de criteria niet duidelijk. Waarom wel 'atlant' en niet 'kariatyde', wel 'sakristie' en niet 'pastorie', geen 'metoop', maar wel 'triglif'? De explicatie van de begrippen is vaak te summier, dan weer onjuist. Bij het begrip 'absis' bijvoorbeeld staat ten onrechte vermeld, dat deze ook 'tribuna' wordt genoemd, hetgeen voor zover mij bekend in de Nederlandse situatie nergens het geval is. 'Eclecticisme' wordt niet geheel juist verklaard als een maniëristische bloemlezing van stijlelementen uit afgesloten perioden, een uitleg die opgaat voor het begrip 'historisme', een term die echter weer niet in de lijst voorkomt. De toegevoegde illustraties zijn in feite weinig verhelderend. Bijvoorbeeld zo zijn op dezelfde pagina onder elkaar 'abacus' en 'acanthus' dezelfde afbeeldingen van een korintisch kapiteel geplaatst: de lezer moet de puzzel zelf oplossen. Bij de begrippen die de klassieke orden behandelen zijn alleen tekeningen van kapitelen te zien, terwijl het hier juist om een totaal schema gaat. Ik kan zo nog enige pagina's doorgaan, maar beter kan ik de lezer dan *De Encyclopedie van Battus* (Amsterdam 1984²) aanbevelen.

Met de illustraties van dit boekwerk is het ook niet pluis. 'Meer dan 800 schitterende illustraties lichten de tekst gedetailleerd toe' schrijft de uitgever op de achterflap. Bijna kreeg ik de neiging om dat aantal te controleren, maar bij het vooruitzicht dat ook dit niet zou kloppen heb ik de toets achterwege gelaten. Wel een enkele opmerking hierover. Dat alle illustraties van de hand van de auteur zijn geloof ik onmiddellijk, maar dat hoeft geen verdienste te zijn. Een bronvermelding was echter eerlijker geweest, want alle plattegronden, doorsneden en constructietekeningen zijn zonder uitzondering eerder en beter gepubliceerd. De noeste kopiëerarbeid heeft de tekenares wel parten gespeeld, want schaal aanduidingen, maten en noordrij-

len zijn bij deze tekeningen op enkele uitzonderingen na niet aangegeven. De overige tekeningen zijn sfeer-tekeningen, waarschijnlijk gemaakt naar bestaand fotomateriaal. Niet altijd toelichtend, omdat er in de tekst niet naar verwezen wordt. Details zijn soms zo geïsoleerd weergegeven dat deze overbodig zijn. Die zelfde overbodigheid kenmerkt de landkaartjes die doen denken aan de blinde kaarten van het basisonderwijs. In dat opzicht laat de gids de reiziger volledig in de kou staan.

Een treurigmakende architectuurgids. Was de samensteller meer bescheiden geweest in haar beloften, dan had ik nog respect op kunnen brengen voor de moed die vereist is om een dergelijke klus te klaren. Maar juist vanwege de vele niet waar gemaakte beloften wekt het boek boosheid op. Maar ook de uitgever treft kritiek, immers hij dient de kwaliteit van de inhoud te beoordelen en te bewaken. Dat is hier duidelijk niet gebeurd. Het lijkt er veel op dat misbruik gemaakt is van een toenemende belangstelling van het brede publiek voor architectuur en van de behoefte aan een eigentijdse architectuurgids. Met een dergelijk fraai maar inhoudsloos boek neemt de uitgever zijn publiek niet serieus en uiteindelijk zichzelf ook niet. Wil een verantwoorde eigentijdse architectuurgids ooit nog uitgegeven worden dan is dat een zaak van een multidisciplinair redactieteam met kennis van zaken. Daarvan dient een uitgever zich bewust te zijn. De jongste aanwinst in de reeks architectuurgidsen is jammer genoeg mislukt. Voorlopig dus nog maar gebruik maken van de oude vertrouwde architectuurgidsen.

W. DE NATRIS

februari 1985

R. Meischke en H. E. Reeser (red.)

Het Trippenhuis te Amsterdam

Noordhollandse Uitgeversmij., Amsterdam/Oxford/
New York 1983; 424 p.; 281 afb.; 36 tek.

ISBN 0.4448.5588.2; f 85, -

Ter gelegenheid van haar 175-jarig jubileum besloot de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen haar vestigingsplaats, het Trippenhuis aan de Kloveniersburgwal 29, nader te belichten. De laatste monografie over het monumentale klassicistische pand, met de voor Amsterdam toch wel uitzonderlijk rijke, brede gevel, was alweer 60 jaar geleden verschenen en verouderd.

Het nu gepubliceerde boekwerk, met op het omslag het bekende gevelontwerp van Justus Vingboons door zijn broer Johannes in 1664 gestoken, doet even denken aan de monografische delen die in de reeks Geïllustreerde Monumentenbeschrijvingen aan het Am-

sterdamse Maagdenhuis en Burgerweeshuis gewijd zijn. Verder dan die gedachte gaat de vergelijking niet: het formaat is kleiner en de tekst is een verzameling bijdragen van diverse auteurs, een 'liber amicorum' aan een bouwwerk gewijd. Interessant is de doelstelling van het werk: een verband leggen tussen het bouwwerk en de maatschappij waaruit het is voortgekomen. Elke auteur schrijft vanuit zijn eigen discipline de geschiedenis van het bouwwerk. Er zijn bijdragen van historische en kunsthistorische aard geleverd, waarbij het jammer is dat lay-out en letter duidelijk hun ontstaan op de tekstverwerker tonen en een aantal illustraties van portretten en schilderijen nogal donker is uitgevallen.

De historische bijdragen geven achter elkaar gelezen een beeld van de geschiedenis van huis en bewoners. P. W. Klein concludeert dat het pand gezien kan worden als een soort 'examen' waarmee de uit Dordrecht afkomstige ijzer- en wapenhandelaren Louys en Hendrick Trip toegelaten konden worden in de Amsterdamse elite. I. H. van Eeghen beschrijft zeer gedetailleerd en onderbouwd met degelijk archiefonderzoek de familiegeschiedenis van de bouwers, die tussen 1656 en 1662 op de plaats van bestaande en gesloopte panden hun dubbelhuis lieten verrijzen dat, ook na het verhuizen van de familie naar een gunstiger woonplaats in de stad, tot het eind van de 18e eeuw met zorg in stand werd gehouden. In 1809 kwamen beide panden in handen van het rijk dat er de Akademie en het Rijksmuseum vestigde.

P. J. J. van Thiel beschrijft het Rijksmuseum zoals dat in het linker huis gevestigd was en is in staat gebleken aan de hand van inventarissen en tekeningen de inrichting te reconstrueren. Deze was met de volgens oude traditie volledig volgehangen wanden in contrast met de indeling naar scholen en tijdperken die in het nieuwe gebouw van Cuypers werd toegepast. Onderhoud van gebouw en collectie lieten in deze periode zeer te wensen over. G. E. Langemeijer geeft aan hoe de Akademie zich in het rechter huis vestigde. De bibliotheek en portrettengalerij van de Akademie worden behandeld door R. E. O. Ekkart, uit wiens bijdrage ook weer blijkt dat een consistent overheidsbeleid lange tijd ontbrak.

De kunst- en bouwhistorische bijdragen van R. Meischke, J. J. Terwen en D. P. Snoep analyseren architectuur en indeling der panden, hun oorspronkelijke iconografie en de lotgevallen in later tijd. Bronnen zijn hier onder meer het unieke houten bouwmodel in het Amsterdamse Historisch Museum, de gegraveerde ontwerpen en de exacte opmeting van de Rijksgebouwendienst uit 1944. Hieruit is een reeks reconstructies afgeleid van doorsneden en verdieplingsindelingen in de 17e eeuw, de late 18e eeuw en de periode 1815-20. Justus Vingboons ontwierp de pan-

den als twee naast elkaar geplaatste gereduceerde versies van het brede Amsterdamse grachtenhuis. Elk pand heeft een dwarsgericht voorgedeelte met voorhuis en zijkamer, waarachter een haaks op dit voorgedeelte gericht achtergedeelte met twee beuken. De zaal bevindt zich op de eerste etage aan de voorzijde, waardoor de monumentale gevel mogelijk gemaakt werd. Deze gevel contrasteert in zijn rijke natuursteendetailering sterk met de sobere bakstenen achtergevel die ook een afwijkende traveemaat heeft. Bezit de voorgevel 23 ramen, de achtergevel heeft er 46. Hieruit blijkt al duidelijk dat de nauwkeurig geanalyseerde voorgevel met zijn verhoudingssystemen slechts met moeite aansloot op de indeling van de huizen zelf. Interessant is de constatering dat het hoofdgestel in proportie tamelijk uitzonderlijk is. Precedent hiervoor is de tempel van Mars Ultor te Rome, hetgeen volgens de auteurs geen toeval hoeft te zijn. D.P. Snoep beschrijft de iconografische verwijzingen naar de status van de bewoners, in onder meer de mortievormige schoorstenen (gesloopt in 1850, herbouwd in 1890) en de schilderijen in de zalen. Hier werd door Nicolaes de Heldt Stockade de gedachte verbeeld dat vrede alleen door verstand en moed bewaard wordt (linker huis) en dat de koopman wakker, voorzichtig en deugdzaam moest zijn (rechter huis, verdwenen schilderijen).

R. Meischke gaat in een tweede bijdrage uitvoerig in op de aanpassingen van het huis van de 18e tot de 20e eeuw, waarbij het verval en herstel in de vorige eeuw belangrijk zijn. Na de verhuizing van het Rijksmuseum betrok de academie het gehele gebouw, waarna rijksbouwmeester J. van Lokhorst onder meer nieuwe schoorsteenmantels in 17e-eeuwse trant aanbracht, de schoorstenen herbouwd werden en op advies van P. J. H. Cuypers de schilderijen in de linker zaal werden blootgelegd. Nieuw is de vondst dat de kolommen van de achterzalen, door A. van der Hart na 1815 geplaatst, de 17e-eeuwse kolommen blijken te zijn van de grote schouwen in de voorzalen. Behalve uitvoerige registers bevat het boek nog een facsimile van de inventaris van het huis van Louys Trip.

Het is een doorwrocht werkstuk geworden, dat echter door de verschillende bijdragen van diverse hand wat weerbarstig overkomt. Het verband tussen bouwwerk en maatschappij is voor de lezer niet zonder meer te leggen. Hij zal heen en weer moeten bladeren en de registers raadplegen vóór de gang van het gebouw door de geschiedenis werkelijk helder en overzichtelijk wordt.

W. VAN LEEUWEN

februari 1985

M. L. M. Hesselink-Van der Riet
De bouw van de Twentse boerderij
 Stichting Matrijs, Utrecht 1984; 96 p.; afb.

Anders dan de titel doet vermoeden behandelt het boekje verschillende onderwerpen. Ten eerste behelst het een verslag van een beperkt onderzoek naar de praktijk van het boederijbouwen. Dit is gebaseerd op gesprekken met de heer Booijink en enkele andere oude timmerlieden uit Albergen en omgeving en betreft hun herinneringen aan het bouwen, en vooral aan hun observaties bij het afbreken, van boerderijen aldaar – voor zover uit de tekst is op te maken in de periode tussen de beide wereldoorlogen. Aanvullend zijn door de auteur twintig nog overgebleven boerderijen uit vroeger tijd bekeken. Een en ander levert enige aardige uiteenzettingen op van maatvoering op de bouwplaats met behulp van uitslagen en richtslagen en van het vervaardigen en in elkaar zetten van constructieonderdelen, en een overzicht van waargenomen tekeningen. Bij de vastlegging van deze uit de eerste hand verkregen gegevens is gestreefd naar een zo groot mogelijke nauwkeurigheid die door heldere tekeningen in de tekst wordt ondersteund.

Het tweede onderwerp betreft 'de traditionele Twentse boerderij' waarmee het 'los hoes' wordt bedoeld. Vermoedelijk was de opzet een beschrijving te geven van dit type in oostelijk Twente op basis van de literatuur en de waargenomen resten en dit voor wat betreft de bouwwijze te toetsen aan de herinneringen van de genoemde timmerlieden. Een korte inleidende beschrijving, met mededelingen als '... Aangekomen in het open woongedeelte ziet men dat de vloer met keitjes is ingelegd...' (p. 14), doet meteen al vrezen dat de auteur zich over het 'los hoes', ondanks de in de Verantwoording (overigens summier) aangegeven bronnen waarin ook wel andere vloerbedekkingen worden genoemd, een weinig genuanceerd beeld heeft gevormd. De verdere beschrijving is vervolgens zonder enige nadere verantwoording door het bovengenoemde andere verslag heen geklutst, waardoor er eenzelfde geldigheid en nauwkeurigheid voor wordt gesuggereerd. Van enige kritische benadering van wat vermoedelijk voornamelijk interpretaties van de timmerlieden zijn is daarbij geen sprake. Dit leidt tot apodictische uitspraken als '... De onderlinge afstand tussen de wandstijlen is gelijk aan die van de gebintstijlen...' (p. 40) – wie ooit een afbeelding van zo'n zijwand heeft gezien weet wel beter – en, meer in het algemeen, tot de indruk alsof het 'los hoes' louter met keurige standaarddetails werd uitgevoerd. Bij de beschrijving (p. 43) en de tekening (p. 39) van de aansluiting van zijwand en dak bijvoorbeeld wordt met geen woord melding gemaakt van het veelvuldig voorgekomen overstek van de dakrand door middel

van afgeschuinde stukken hout op de uiteinden van de oplangers of door het uitsteken van de laatste over de wandstijlplaat heen, waarbij al dan niet de aldus ontstane horizontale opening met een plank of met rollen stro werd gedicht.

Ten derde zijn er verspreid door de tekst stukjes opgenomen over allerlei met het boerderijtimmerwerk samenhangende onderwerpen zoals het kappen van bomen en het op wagens laden van stammen, het vlechten en belemen van wanden, het gebruik van baksteen en tegels, het zagen van planken met de kraanzaag, het maken van strodokken en het maken van een termijnboog in een gemetselde muur. Deze zijn van wisselend gehalte. Interessant zijn bijvoorbeeld (p. 47-48) de meldingen van verschillende toegepaste samenstellingen van het leem van de wanden en de op sommige plaatsen gevonden sporen van witkalk. De mededeling dat over het zagen van planken met de kraanzaag niet zoveel bekend is (p. 51), de aansluitende nauwkeurige beschrijving van de zaagstelling met staanders van 17 x 17 cm (sic) en van de zaagprocedure doen minder gelukkig aan.

Tenslotte is aan de hand van een lijst van door Booijink gebruikte benamingen van 73 boerderijonderdelen, met behulp van vele lokale historische verenigingen, een onderzoek gedaan naar de daarvoor tot circa 1930 gebruikte terminologie in 19 andere plaatsen in Twente. De resultaten hiervan zijn onbewerkt achter in het boek weergegeven. Aan de ene kant geeft dat geen kans op verkeerde interpretaties; aan de andere kant blijft de lezer onder meer met de vraag zitten waarom er van sommige plaatsen twee lijsten met onderling verschillende termen zijn opgenomen.

Al met al heeft het boekje ontegenzeggelijke waarde waar het de vastlegging betreft van eigen bouwhistorisch en volkskundig onderzoek. Door de wijze van verslaggeving wordt daaraan helaas niet het volle recht gedaan.

B. OCKERS

februari 1985

C. A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os

Een huis voor het woord

Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900 Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1984; 326 p.; afb.; 30 cm; ISBN 90 12 0452 23

In *De ondragelijke lichtheid van het bestaan*, roman van de Tsjechische schrijver Milan Kundera (1984), komt een onverwachte passage voor over de Oude Kerk in Amsterdam, die niet geheel terecht een reusachtige gotische kathedraal uit de 14e eeuw genoemd

wordt. 'Binnen in de Oude Kerk zijn de hoge, kale, witte muren, de kolommen, de overwelfing en de vensters alles wat nog over is van de gotische stijl. Er is geen enkele voorstelling op de muren, nergens ook maar een spoor van beelden. De kerk is zo leeg als een sportzaal, behalve in de binnenste kern, waar verscheidene rijen stoelen in een groot vierkant rondom een minuscuul verhoogd voor de bedienaar gerangschikt zijn. Achter de stoelen bevinden zich gesloten houten banken met luifels voor welgestelde burgers. De stoelen en banken lijken daar neergezet te zijn zonder ook maar de minste rekening te houden met de gedaante van de muren of de plaats van de kolommen, alsof zij hun onverschilligheid of minachting jegens de gotische architectuur wensten uit te drukken. Eeuwen geleden veranderde het calvinistische geloof de kathedraal in een hangar, waarvan de enige taak was de geboden der gelovigen te vrijwaren voor regen en sneeuw (...) de Grote Mars der Geschiedenis was door deze reusachtige hal gegaan!'

Niettemin wordt de mannelijke hoofdpersoon van de roman gefascineerd door die leegte en ziet er een beeld in van zijn eigen, innerlijke, persoonlijke bevrijding. 'Mensen bouwen een inventaris op van altaren, beelden, schilderijen, stoelen, tapijten en boeken, en dan komt er een tijd van blijde opluchting en zij gooien alles eruit als het afval van de eettafel van gisteren. Kun je je voorstellen hoe de bezem van Hercules deze kathedraal schoonveegt?' Aldus de roman van Kundera. Bevrijdende opruiming van al het overvloedige uit het kerkinterieur, dat spreekt ook uit het programmatische tweetal kopergravures, in Lutherse kring na 1600 ontstaan, waarin het 'roomse papistische' kerkinterieur een Augiasstal is door zijn teveel aan inventarisstukken en functies, en het 'apostolische evangelische' een heldere zaal geconcentreerd op het strict onmisbare (*Catalogus Luther und die Folgen für die Kunst*, Hamburger Kunsthalle 1983/84, nrs 224 en 223). Van Luther mocht de kerk wel een stal zijn, maar dan een welgeordende. En als waarborg van orde en decorum in het gebouw is weldra het landsheerlijke gezag gaan optreden, ter betugeling van het volk en spontaan dat in de Duitse landen de eerste Reformatietijd, de 'heerlijke eerste zeven jaren', tot 1525, kenmerkte. Kundera's impressie en symboliek zijn gechargeerd, want het is niet vol te houden dat de protestantse kerkinrichting in Amsterdam of elders 'onverschilligheid of minachting jegens de gotische architectuur' wilde uitdrukken. Integendeel, nadat het in bezit nemen van de kerkgebouwen der voorvaderen en het werk van Hercules' bezem (Christus' gesel in de tempel) als daden van zending voltooid waren, hebben de protestanten en de burgerlijke gezagsdragers die kerken, of zij nu gotiek, romaans of nog ouder waren, met piëteit gekoesterd en zelfs bewonderd.

In tegenstelling tot de officiële kunstenaarsopinie sinds Karel van Mander hebben het publiek en in zijn naam de auteurs van plaatsbeschrijvingen altijd grote eerbied voor de middeleeuwse kerkelijke architectuur gehad, maar dan met het theologische voorbehoud dat het gebouw geen sacramentele waarde vertegenwoordigt, laat staan is. Dit wordt meer stichtelijk dan poëtisch uitgesproken in het onderschrift van de naar een tekening van Pieter Saenredam gemaakte ets, het interieur van de Sint Bavo weergevend, in de *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* van Samuel Ampzing uit 1628, waarin het kerkgebouw verheerlijkt wordt als het sierlijkste werk ooit gezien (afb. 1 op blz. 4 in het hier besproken boek, maar het onderschrift is niet meegereproduceerd). 'Ey siet de werken toch eens uyt malkand'ren wassen! / Ey siet de werken toch eens op malkand'ren passen! / De stylen, het verwelf, de bogen, al de rest, / Thout, steen en koper-werk is al te mael om best! / Gewis! dit is vrij veel, en niet gering te achten: / Maer dat wy daer voor God syn heyl'gen dienst betrachten, / En datmen daer syn woord gezond en suver leerde. / Daerdoor word dese Kerk eerst recht en meest geerd'. In de evangelische kerk van Bückeburg werd het korter uitgedrukt: *Exemplum non structurae, sed Religionis*.

Tegen deze achtergrond gezien is het een goede titel die C. A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os aan hun boek over het historische protestantse kerkinterieur in Nederland gegeven hebben: *Een huis voor het Woord*. Het is het resultaat van een onderzoeksproject van het Kunsthistorisch Instituut van de Vrije Universiteit in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het wordt door de auteurs een schets genoemd, een algemene informatiebron in een hanteerbare en betaalbare vorm, met een niettemin royale keuze aan voorbeelden uit een veel grotere voorraad. In die opzet zijn zij volledig geslaagd en de lezer moet in dit werk dan ook niet de dingen zoeken die er welbewust niet in opgenomen zijn, niet dus bijvoorbeeld een geschiedenis van de Hervorming en van het ontstaan der verschillende reformato- rische gezindten, niet een complete geschiedenis van de protestantse liturgieën en soorten sacramentenleer, en zelfs niet een streng chronologisch gehouden ontwikkelingsgeschiedenis van de inwendige dispositie van het protestantse kerkgebouw. Als men hier toch veel over te weten komt, dan is dat pas na goed de weg gevonden te hebben in dit boek, dat op zich als het ware een wandelkerk is, waarin de bezoekers herhaaldelijk en onder verschillende tijdsomstandigheden op hun schreden moeten terugkeren, om alle onderdelen te zien en het wezen, het blijvende, van het bijkomstige, het voorbijgaande, te leren onderscheiden.

'Een eerste verkenning' is daartoe de juiste inleiding, want daar wordt het portret getekend van een

achttaal naar tijd, stijl, smaak, intentie en ruimtelijke organisatie zeer verschillende gebouwen, van hervormde, Lutherse en doopsgezinde gemeenten en van de Hernhutters en de Quakers. Onder verschillende invalshoeken en ook naar onderdelen van het interieur geordend zal men al die gezindten in het boek blijven ontmoeten, maar het spreekt vanzelf dat het merendeel van de ruimte wordt ingenomen door de 'gereformeerd-katholieke' Kerk als de publiek erkende en beschermde met aanspraak op de grootste en hoogste kerken der steden, uit algemene middelen onderhouden, gebouwd, vernieuwd en ingericht. Haar positie was de overheersende en haar kerken waren de monumenten bij uitstek, volledig openbaar en toegankelijk, door alle burgers, ook de rooms-katholieke, voortdurend gezien, bewonderd en gebruikt, als tijdaanwijzer en berichtgever (uurwerken, luidklokken, carillons), als wandelplaats met orgelconcerten, talrijke stichtende gedenktekenen en relictten, ook vele uit het prereformato- risch verleden, en door eenieder gebruikt al was het maar voor begrafenissen, want alleen in en om de gereformeerde kerken mocht begraven worden.

Zelfs wie al wist dat de hervormde kerken tot de Bataafse omwenteling het alleenrecht op deze alomvattende openbare diensten bezaten, wordt zich door dit boek opnieuw levendig bewust van de hervormde stads- en dorpskerk als religieus, politiek en cultureel fenomeen met een krachtige greep op de samenleving in de Republiek (blz. 35-45, 57, 59, 69, 99, 159, 239, 255, 289). Een greep die des te trefzelder was omdat hij niet uitging van de handen van gelovigen, de predikant, de kerkeraad, de kerkvoogdij, de classis, de synode in eenzijdige kerkelijke hiërarchie, maar ook van de handen van de burgerij, de boerenstand, de gilden, de adel, de magistraat, de Staten-Generaal, de Raad van State en de stadhouders. Theologie en staatsfilosofie in een praktisch-empirisch evenwicht, een uitbalanceren van maatschappelijke en religieuze krachten – daarvan is het hervormde kerkinterieur een sprekende gestalte. De plattengonden van de Haarlemse Sint Bavo op blz. 32 geven daarvan een treffend beeld: 25 onderdelen telt de kerk in rooms-katholieke, 27 in protestantse tijd, niet minder maar meer, waaronder doopbekken, plaatsen van avondmaal en huwelijk, lezenaars, tekstborden, orgels, gildescheepjes, epitafen, tomben, nevenruimten voor talrijke activiteiten op het gebied van zielzorg, armenzorg en lijkbezorging. *Exemplum Religionis zeker*, maar ook voortgezette *decor intus*. De gereformeerde kerk van de 17e en 18e eeuw is een protestantse 'High Church', want mede door de invloed van de wereldlijke overheid, zijn het ritueel en de versiering deftig, kleurrijk, muzikaal en zintuigelijk genietbaar gemaakt, tot een efficiënt en kunstzinnig apparaat uitgebouwd. Ook in dit opzicht is Milan Kundera in zijn roman ernaast, wanneer hij

een van zijn figuren laat zeggen, dat in protestants Nederland de rijken in hun eregestoelten en de armen op hun staanplaatsen, bankiers en bedelaars, één ding gemeen hadden, hun haat tegen de schoonheid. Integendeel, juist de kerk was het algemeen genoten openbaar kunstbezit en nog veel meer dan dat.

Wat in het boek goed contouren krijgt, is het pluriforme gebruik van de heersende stads- en dorpskerk. Eerst natuurlijk de kerk in dienst van de zondagsviering. Onmiddellijk na de individuele kerkportretten van de inleiding wordt de oorsprong van de protestantse eredienst behandeld. Programmatisch lag het wezen daarvan, zoals het zich in het interieur van het kerkgebouw weerspiegelde, al vast sinds de inrichting van de protestantse kerk van Emden in 1520, zo kort na Luthers stellingen. In de Republiek zijn het eigene en nieuwe in architectuur en inrichting beide het eerst te zien in de kerk van Willemstad, de centraalbouw uit 1598. Maar dit plan is net zo min zelf door precieze voorschriften afgedwongen als dat het tot navolging dwingt. Vandaar dat in het algemeen meer variatie dan een lineaire evolutie is weer te geven. Er zijn geen synodale eisen, geen constitutie of een handboek met voorschriften voor de kerkbouw, maar de essentie ligt niettemin vast.

Centraal staat het Woord, bediend tegenover de gehele gemeente, bij welke het leergezag berust. De sacramenten zijn de doop en het avondmaal. De dienst is ruimtelijk gebonden aan de preekstoel als statisch middelpunt, aan welks voet zich de dooptuin bevindt als belangrijk hiërarchisch en schaalgevend element. Dit hoofdgegeven en vaste kenmerk krijgt uiteraard veel aandacht (blz. 170-203). Binnen de tuin staan de banken voor de kerkeraad en daar vinden de handoplegging aan iedere nieuwe predikant, de doop en de individuele belijdenis plaats. De avondmaalstafel daarentegen is geen vast opgesteld element, maar wordt ongeveer zes maal per jaar geplaatst en weer verwijderd, in de middeleeuwse kerken meestal in het oude koor, dat tevens vaak ook dient als plaats voor huwelijkssluitingen, wanneer daarvoor niet de dooptuin aangewezen wordt.

De gemeente, gericht naar de kansel, luistert, kijkt toe, bidt, leest en zingt, al zittende. Het boek is in belangrijke mate een geschiedenis van het zitten in de protestantse kerk (blz. 70-73, 91-125, 219-227). In de gereformeerde kerken van de Republiek heeft het bankenplan nooit het totale beslag op de binnenruimte gelegd als in de Duitse Lutherse kerken, die al vóór 1600 propvol stoelen en vaste banken waren. Over die Duitse situatie verscheen onlangs een studie van Reinhold Wex, *Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland*, Marburg 1984. Daarin wordt geschetst hoe de aanspraak van leken op een vaste zit-

plaats in de kerk na de Reformatie tot een chaos geleid zou hebben wanneer er niet een heel kerkstoelenrecht, vergunningen- en pachtstelsel ontwikkeld waren. Voordien was het zitten een tronen, zetelen, representatie eerst alleen voorbehouden aan de clerus, dan uitgebreid over hoge wereldlijke ambtsdragers, gilden en broederschappen. Sinds de Hervorming echter is het algemene, luisterend zitten, nodig en zelfs plicht, in een behoefte aan orde zoals uitgesproken in I Kor. 14, 40: 'Maar laat alles eerbaar en ordentelijk toegaan'. Nochtans heeft ook daar de reglementering van het zitten niet tot overheidsvoorschriften voor de kerkbouw geleid. De tractaten over kerkelijke architectuur, in tekst en gravures, van Joseph Furtenbach (1649) en Leonhard Christoph Sturm (1712, 1718) zijn persoonlijke initiatieven en voorstellen, meer niet. Wex gaat zelfs zo ver door te stellen dat de protestantse kerkbouw principieel door één ding *niet* bepaald wordt: de liturgie. Deze eist – Luther zegt het vaak – maar tweeërlei: goed zicht en goede akoestiek voor alle deelnemers. Is dat het doel van het stouwen van banken en galerijen in de Duitse kerken, in de Republiek daarentegen blijven hervormd kerkinterieur en bankenplan zich tot elkaar verhouden als een tweëenheid met grote marginale ruimten. Daardoor kan de kerk open wandelplaats blijven waar het volk zich buiten de dienst kan verpozen en het kleurige en beeldende element op zich in laten werken waaraan de kerken zo rijk blijven.

De auteurs wijzen herhaaldelijk op het vooroordeel dat de protestantse kerk van meet af leeg, wit en beeldloos geweest zou zijn. Weliswaar is de beeldencultus als afgoderij verworpen (doop en avondmaal zijn de enige beelden, zegt Calvijn), maar stichtende afbeeldingen zijn wel degelijk toelaatbaar en in gebrandschilderde glazen, orgelluiken, grafsculptuur en zelfs in talrijke uit de rooms-katholieke tijd bewaarde muurschilderingen en schilderijen aanwezig. De oude architecturale polychromie is doorgaans gehandhaafd, onderhouden en vernieuwd. In hoeverre de architectuur en haar onderdelen (oriëntatie, kruisvorm, gewelf, lichtval, maatvoering) nog bewuste symboolwaarden bezaten, is onbekend (blz. 83). In dit verband vraag ik mij af, welke zin het nogal eens voorkomend maar niet in dit boek behandeld verschijnsel kan hebben, dat een oude altaarsteen in het plaveisel van de dooptuin onder de kansel ingevoegd werd. Teken van overwinning van het Woord op een oude superstitie of juist een herinnering aan wat historisch voorafging aan het protestantse avondmaal? Men vindt zulke stenen in die ligging bijvoorbeeld in de hervormde kerken van Buren, Hellouw en Weersselo. Is er enige symbolische relatie met de manier waarop Zwingli in de Grossmünster van Zürich, de preekstoel uit altaarstenen liet opbouwen (blz. 103)? Ook ligt een al-

taarsteen vaak buiten vóór de toreningang (Buren, Buurmalsen, Uitgeest, Zoelen).

Na de preekstoel annex dooptuin en het bankenplan zijn de plaats, vorm en betekenis van het orgel het derde grote bestanddeel van het boek (blz. 237-249). Het orgel was wel door de Dordtse Synode in 1578 als kerkelijk voorwerp en hulpmiddel afgewezen, maar gered door de plaatselijke magistraten, de wereldlijke overheden die over de uitwendige godsdienst beslissingsrecht hadden. De Synode van Delft reeds, in 1683, verklaarde het orgelspel tot een 'onverschillige zaak' en in de tweede helft van de 18e eeuw kwamen predikanten en kerkeraden positief te staan tegenover de orgelmuziek als begeleiding van het zingen van de nieuwe psalmberijming. Het boek biedt een instructief exposé over de compositie van het orgelfront in samenhang met de klavieren en hun pijpwerk en over de stilistische ontwikkeling van de opbouw en decoratie.

Behalve die wezenlijke hoofdmomenten van het interieur komt al het overige dat de kerk vult, min of meer lexicografisch aan de orde, herenbanken, voetenbanken, tochtportalen, zerken, praalgraven en epitafen (maar ik mis de beschilderde lijkbaren van de gilden zoals bewaard in de kerk van Workum, vgl. afb. 1 op blz. 257), gebrandschilderd glas, rouwborden, gildeborden, tekstborden, collectezakken, offerblokken, kerkboeken, avondmaalszilver, scheepsmoedellen (waarover in het Catharijneconvent te Utrecht in juli-augustus 1985 een tentoonstelling te zien was), de karige verwarming door vuurtesten, de verlichting door waskaarsen in kroonluchters en blakers, later door olie- en gaslampen. Bij de koperen kroonluchters moge ik wijzen op een subtiliteit in het ruimtelijk effect van de koperen bollen die op gezette afstanden de uit het gewelf hangende ketting versieren in een bepaald ritme. Er is een kleine handleiding bewaard die aangeeft hoe men de onderlinge afstanden van die bollen moet berekenen om een harmonisch resultaat te bereiken (gepubliceerd door zekere N. v.d. B in *Rotterdamse Jaarboekje 7e* reeks, jg. 4, 1966, blz. 319-320).

Telkens blijkt in het boek dat het strenge kale, witte interieur met een alles in beslag nemend gesloten, hoog omschut bankenplan, een verschijnsel is dat pas gaat optreden wanneer de gereformeerde godsdienst niet meer de heersende is en wanneer de Bataafse omwenteling een einde heeft gemaakt aan hetzij het bestaan hetzij de verdere uitbreiding van de zichtbare tekenen van feodaliteit, aristocratie en patriciaat in wapenglazen, herengestoelten en praalgraven. Het 19e eeuwse interieur, met bruine bankenmassa, witte wanden en blank licht, is het gevolg van een veranderde plaats van de Kerk in het politiek-sociaal bestel, een veranderd kerkbesef, een veranderde smaak en stijl te

zamen (blz. 16-17, 85, 99, 125, 141, 151, 165, 221, 289). Tot 1900 gaat het boek. Dan komen er weer nieuwe dingen en het heden, de laatste decennia, laat een ontwikkeling zien die in de epiloog even geschetst wordt: de kerk die haar oude functies verliest en nieuwe bestemmingen opgelegd krijgt. Toch eindigen de schrijvers niet in mineur, maar met het uiten van de hoop dat de grote belangstelling voor het historische kerkinterieur wegen naar het behoud zal wijzen, desnoods dan niet meer als huis voor het Woord. Tenslotte kent de protestant het kerkgebouw zelf geen heiligheid toe.

De grafische vormgeving, de opmaak en de illustratie van het boek zijn een compliment waard. De tekeningen zijn instructief en maken echt deel uit van het betoog, zoals bijvoorbeeld in de manier waarop de preekstoel centrum van de plattegrond is (blz. 114, 122, 124) en waarop uitbreidingsmogelijkheden van het gebouw in beeld gebracht worden (blz. 96). Ook zijn er onverwachte grafieken zoals die van de preekstoelhoogten op blz. 189. Op blz. X wordt een maatstok beloofd bij de op verschillende schalen gereproduceerde tekeningen, maar slechts enkele malen wordt die ook inderdaad aangetroffen. Een klein manco is ook dat bij de in de marge geplaatste opmerkelijke citaten niet altijd duidelijk is, wie de auteur precies was en met welk gezag hij sprak. Met name van de persoon van Hospinianus (blz. 25, 35, 37, 79) zou men graag iets meer te weten zijn gekomen. Tenslotte zij nog het misgegane detail genoemd dat op blz. 171 het schilderij 'De Kerkprediking' in het Rijksmuseum te Amsterdam aan Geertgen tot St.-Jans wordt toegeschreven en in 1588 gedateerd, in plaats van aan Aertgen van Leyden en rond 1530.

De toon waarin het boek geschreven is, is aangenaam. Hier is in de persoon van Van Swigchem toch op de eerste plaats, een kenner aan het woord die de materie vanuit zijn innerlijke affiniteit en sensibele helder en ordelijk uitdraagt, die de gebruiken van binneuit kent en alle piëteit heeft voor het protestantse kerkleven in zijn historische dimensies en schakeringen. Hij schrijft gedreven maar zonder partijgeest, op theologisch en cultisch gebied is hij mild en genereus, ook ten opzichte van de katholieke voortijd. Als hoogleraar is hij er al aan gewend te moeten spreken en schrijven voor één vleugel van het publiek die vreemd staat tegenover de traditionele en hiërarchische structuren en symbolen, en voor een andere vleugel die het verworvene in trouw probeert te blijven cultiveren. Het is een rijk, bezielend en inspirerend boek dat men dicht bij de hand moet houden bij het bezoek aan de kerken en bij het beraad over hun restauratie en herbestemming.

R. J. van Pelt en M. E. Tiethoff-Spliethoff, red.

Het Binnenhof

Van grafelijke residentie tot regeringscentrum
De Bataafsche Leeuw, 1984; 184 p.; f 46,—

Het Haagse Binnenhof is een dankbaar onderwerp voor uitgevers, auteurs en lezers. We lijken er nooit genoeg van te krijgen en in iedere nieuwe publikatie blijkt het weer mogelijk onze honger naar nog meer kennis te stillen. Dat geldt zeker voor deze breed opgezette maar tegelijk strak gecomponeerde bundel, waarin door kunst-, architectuur- en doordeweeke historici weer veel nieuwe gegevens aan de bekende worden toegevoegd. Een korte bespreking die aan alle bijdragen recht doet, kan niet veel meer zijn dan een beredeneerde inhoudsopgave. Na een algemeen gehouden inleiding van mede-redacteur R. J. van Pelt, opent H. M. Brokken de rij van bijdragen met een kort maar krachtig artikel over het Binnenhof als bestuurscentrum in de grafelijke tijd. Hij legt de nadruk op de graven, hun activiteiten als bouwheren en de bestuurlijke organisatie in de middeleeuwen. Daarnaast besteedt hij ook aandacht aan het wisselend gebruik dat van de verschillende gebouwen gemaakt werd.

Een omgekeerd verhaal heeft de architectuur-historicus W. Kuyper geschreven. Hij beschrijft de Grote of Ridderzaal en legt daarbij de nadruk op de bouwgeschiedenis. Aan de hand van eigen tekeningen geeft hij reconstructies van deze zaal zoals die waarschijnlijk door Floris IV gebouwd is en van de plannen die rooms-koning Willem II met dit gebouw had, maar die waarschijnlijk pas later door Floris V uitgevoerd zijn. Hij gaat uitgebreid in op de punten van gelijkens met kerken uit Floris tijd, zoals de Sint Servaas en de Onze Lieve Vrouwenkerk in Maastricht. De symboliek, die dit en vergelijkbare gebouwen eigen was, komt ook aan de orde.

Gedetailleerd, interessant geïllustreerd en rijk aan informatie is het artikel van J. L. van der Klooster over de voormalige Hofkapel. We lezen welke historische personen hier allemaal gedoopt, getrouwd en begraven zijn. De graven van Margaretha van Brieg, weduwe van Albrecht van Beieren en van Jacoba van Beieren worden beschreven. Uit onderzoek in het archief van de Grafelijke Rekenkamer komt o.m. de naam te voorschijn van Jan Kelderman, lid van de bekende Vlaamse familie van bouwmeesters en beeldhouwers. Helaas geeft de auteur hier geen gespecificeerde verantwoording van zijn bronnen; hij verwijst daarvoor naar een komende publikatie. Mijns inziens een slechte zaak.

Helder en vooral goed leesbaar geeft R. Liesker de hoofdlijnen van de gecompliceerde Binnenhofse bestuursstructuur tijdens de Republiek. Deze 15 pagi-

na's tekst geven weinig nieuwe feiten, maar kunnen naar mijn bescheiden mening zo worden opgenomen in een 'reader' voor M.O. of N.L.O. studenten. In tegenstelling tot Brokken gaat Liesker niet in op de gebouwen en het gebruik van de ruimtes. Jammer voor de verder zo goed volgehouden continuïteit in deze bundel.

Een intrigerend onderdeel van het Binnenhof is het Stadhoudelijk Kwartier. In het artikel van D. J. Jansen wordt op verschillende aspecten van deze eenvoudige stadhoudelijke ambtswoning ingegaan. Zijn bijdrage valt uiteen in een 17e- en 18e-eeuws gedeelte. Deze cesuur is niet zo verwonderlijk. In de 17e eeuw kreeg het stadhouderschap vorstelijke allures en werd de ambtswoning – bescheiden – verfraaid en uitgebreid. Na het tweede stadhouderloze tijdperk werd het Kwartier onder de stadhouders Willem IV en V opnieuw belangrijk. Naast de politieke lotgevallen ('was de stadhouder hoog in aanzien, dan breidde zijn ambtswoning zich uit, hadden de Staten het heft in handen, dan kromp het Stadhoudelijk Kwartier') besteedt ook deze auteur ruime aandacht aan de symbolische betekenis van de architectuur. Bijzonder interessant vind ik zijn poging tot reconstructie van het interieur. Ondanks de afwezigheid van eigentijdse inventarissen en beschrijvingen heeft hij toch kans gezien een beeld te geven van de omgeving, waarin de stadhouders (soms) vertoefden.

Kuyper heeft niet alleen de wordingsgeschiedenis van de Grote Zaal beschreven, ook de verdere bouwkundige lotgevallen van dit gebouw worden door hem behandeld. Iedere stadhouder had zijn eigen invloed en uiteraard de bij zijn tijd passende stijl. Uitgebreid worden de verschillende verbouwingen en uitbreidingen behandeld, maar ook de functies van het gebouw komen aan de orde. Kuyper interpreteert zijn onderwerp wel zeer ruim, als hij ook uitgebreid ingaat op de vele door Romein de Hooghe ontworpen versieringen bij de intocht van koning-stadhouder Willem III in 1691. Toch is deze uitweiding gemakkelijk te verdedigen. Immers, ook dergelijke gebeurtenissen speelden zich op en rond het Binnenhof af en altijd was de Grote Zaal het middelpunt.

M. L. Tiethoff-Spliethoff geeft een uitputtende beschrijving van het wel en wee van de Trêveszaal en de Statenzaal. Zij legt de nadruk overduidelijk op de vele verbouwingen, de restauraties en de inrichting van de 17e eeuw tot heden. Plafonds, wandschilderingen en ornamenten worden beschreven en verklaard. De samenstellers van de bundel hebben gelukkig een chronologische hoofdlijn aangehouden. De bij een onderwerp als dit dreigende chaos wordt zo voorkomen. De lezer blijft de bomen in het bos zien en wordt keurig aan de redactionele hand over het Binnenhof gevoerd.

Zo algemeen als de bundel opent, sluit ze ook weer.

Nadat R. J. van Pelt zowel uitgevoerde als niet uitgevoerde plannen voor bebouwingen, uitbreidingen en zelfs vervangingen van het Binnenhof heeft besproken, eindigt G. Hoogewoud met een overzicht van de vooral 19e-eeuwse restauraties en de meningen daarover van tijdgenoten. Uitstekend in de pas met het tijdstip (en de reden?) van verschijnen loopt zijn vermelding van een prijsvraag uit 1863 voor een 'Paleis der Staten-Generaal'. In tegenstelling tot de 111 recente plannen, werden er toen 26 ingediend. Kennelijk nog teveel, want de nasleep was langdurig en leidde slechts tot herstel en aanpassing van het bestaande . . . Hij eindigt met een korte behandeling van de laatste prijsvraag voor een 'nieuw' kamergebouw. Het gereedkomen daarvan zal wellicht weer een uitgever tot een dergelijke bundel verleiden. In ieder geval kan dan de hoop van redacteur Van Pelt vervuld worden, die in de inleiding de verwachting uitspreekt dat het nu gepresenteerde tot nieuw onderzoek zal leiden.

De redactie en de auteurs van deze bundel hebben hun ondertitel 'Van grafelijke residentie tot regeringscentrum' redelijk waargemaakt. Het huidige gebruik blijft wat in de schemering, maar zal wellicht in een latere bundel uitgebreid beschreven worden, als het werkelijk geschiedenis is. Het boek is goed leesbaar en de redactie en de auteurs zijn niet in de valkuilen gelopen, die voor dergelijke bundels klaarliggen: witte plekken, overlappingsen en (te) groot verschil in kwaliteit. Mijn voorkeur gaat uit naar de bijdragen van Jansen over het Stadhoudelijk Kwartier, waarin ik veel vond wat ik nergens eerder ben tegengekomen en naar het artikel van Hoogewoud dat de actuele plannen rond het Binnenhof in een boeiende historische context plaatst.

Naast lof verdient dit boek ook kritiek. De bijschriften bij de – onvermijdelijk – merendeels bekende maar goed gekozen illustraties, zijn slordig en onevenwichtig. Nu eens wordt gesproken van een prent, dan weer van een ets of gravure; soms wordt een vermelding van de grafische techniek gewoon helemaal weggelaten. Ook de makers van de illustraties worden nu eens wel dan weer niet vermeld. Slordig is

dat bij afbeelding 86 gesproken wordt van P. de Zwart, terwijl precies dezelfde man bij afbeelding 104 Pieter de Swart heet. Nog een paar voorbeelden van ergerlijke nonchalance. Afbeelding 4 is geen gravure, maar een tekening; de gravure naar deze tekening is overigens niet door R. Vinkeles maar door D. Veelwaard en D. Schuurman gemaakt en de rel vond niet plaats in 1785 maar in 1786. En wat te denken van het ondersteboven afdrukken van de afbeeldingen 103 en 105, plattegronden van het Stadhoudelijk Kwartier, waarvan de voor het goede begrip onmisbare legenda tengevolge van een te grof raster onleesbaar zijn geworden. Jacob Saverij's prachtige gravure van de intocht van Leicester tenslotte ziet er verkreukeld uit. Ik kan me niet voorstellen dat het Haagse Gemeentearchief zo'n vieze foto geleverd heeft.

Het stoorde mij ook dat sommige foto's wel en andere niet gedateerd zijn, terwijl de namen van de makers systematisch verzwegen worden. Het maakt kortom de indruk dat de redactie de bijschriften klakkeloos heeft overgenomen. Eén van de taken van een redactie van een bundel als deze is het zoveel mogelijk uniformeren van de bijschriften en in ieder geval de slordigheden eruit halen. Aan de wetenschappelijke waarde van de bundel wordt afbreuk gedaan door het ontbreken van een notenapparaat bij sommige artikelen, terwijl voor andere bijdragen de geraadpleegde bronnen wel keurig vermeld worden. Artikelen als die van Van der Klooster over de Hofkapel en Jansen over het Stadhoudelijk Kwartier, waarvoor duidelijk bronnenonderzoek is gedaan, kunnen een verantwoording van die bronnen niet missen en het gaat al helemaal niet aan de koper en lezer van *deze* bundel voor de noten naar een komende publikatie te verwijzen. Tenslotte nog één gemis: voor de meeste lezers was een plattegrond van het gehele complex aan het begin van dit boek geen overbodige luxe geweest. Niet iedereen komt dagelijks op het Binnenhof.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

Het kasteel van Heusden

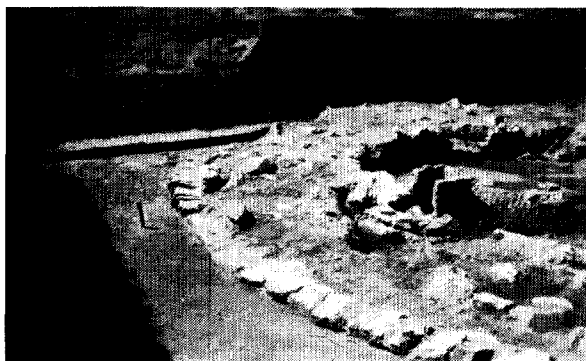
Heusden is het stadje van de herstelde wallen uit de tijd van de 80-jarige Oorlog met molens op die wallen en met ten dele wederom opgetrokken poorten in bedoelde verdedigingswerken; het stadje ook van geconserveerde resten van middeleeuwse fortificaties en van de rijkdom der gerestaureerde woonhuizen met hun fraaie 16e/17e-eeuwse gevels. En tenslotte is er het opnieuw uitgegraven haventje, dat een hoogst modern leven leidt als jachthaven. De werkelijkheid, die zich achter deze schetsmatige aanduidingen verbergt moet men zelf gaan zien.

En weer was er in dit voorjaar een wonder gerucht. Een gerucht, dat Uw verslaggever aanvankelijk met de nodige scepsis bejegend heeft. Het kasteel, dat hij zelf 37 jaar geleden opgegraven heeft, zou opnieuw worden blootgelegd en de oude droom van vele belangstellenden zou in vervulling gaan: het aangeven van het beloop der fundamenteën in de grasmatt, het openleggen van de gracht en het optrekken van een toren. Den Bosch ligt vlak bij en het zou mij niet verbazen indien een lezer zachtkens het bekende liedje 'Dat gaat naar Den Bosch toe' zou inzetten om snel te komen tot 'en wie zal dat betalen . . .'. Nu, dat is gauw verteld. De halve wereld – in Nederland overigens! – weet dat er potjes bestaan, waaruit jeugdige en/of langdurige bouwvakkers beloond kunnen worden voor werk, waar men normaliter niet aan toe zou komen.

Het is werkelijk een sensatie, na 37 jaar geconfronteerd te worden met een onderzoek, waar men weliswaar met veel ijver aan gewerkt heeft, maar toch met tientallen jaren minder ervaring.

De fundamenteën van het hoofdkasteel zijn nu – half juni! – grotendeels blootgelegd. Over de voorburcht staat heden ten dage de nieuwe Sinte Catharijne. Nieuwe, nou ja; de kerk werd al gebouwd toen we nog aan de ontgraving van het hoofdgebouw bezig waren. Gelukkig wordt mij bespaard, wat Holwerda met Dorestad had kunnen overkomen, indien hij het nog beleefd had. Het moderne onderzoek heeft van zijn Karolingische curties niets, maar dan ook niets heel gelaten. Het kasteel van Heusden ligt er weer nèt

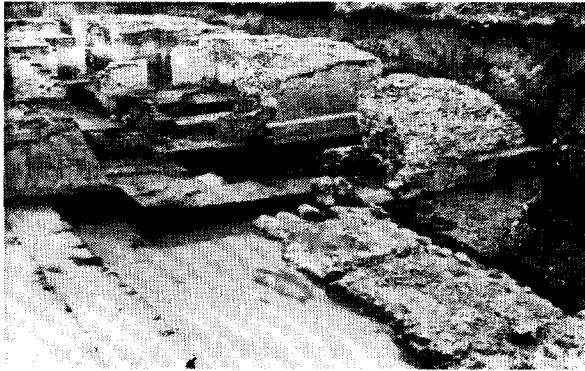
zo bij als in de dagen van olim. Maar, ook de problemen van toen staan in Heusden nog levensgroot overeind. Goed, het valt opnieuw te constateren, dat de achtkantige donjon later gebouwd moet zijn dan de grotendeels ronde burchtmuur; de afplating ter plaatse tekent zich toch onmiskenbaar als een latere wijziging af. Daarnaast valt het nog steeds niet moeilijk

Afb. 1. Heusden. Overblijfselen van de achtkantige toren midden op het binnenplein (foto auteur).

Afb. 2. Heusden. De ronde pilaar in de westhoek (foto auteur).

Afb.3. Heusden. Overzicht van de nieuwbouw aan de voorzijde. Muurwerk met plint: ingangspartij (foto auteur).

vast te stellen, dat de geweldige steunberen aan de westelijke, rechte zijde van de ringmuur uit een latere periode dateren dan de hoofdmuur zelve. Niettemin, die vreemde, taps toelopende ronde pijler van massief metselwerk stelt de onderzoeker opnieuw voor een raadsel. De eerste opgaande meters van het monument op de Dam, maar nu in de westhoek van het kasteel van Heusden, denkt men onwillekeurig. Daarmee zijn we er helaas ook in het jaar 1986 nog niet. En dan die opmerkelijke, de regelmaat van het metselwerk verstorende verschijnselen. Op de noordhoek, waar in de dagen van Jacoba van Beieren een woonvleugel van

drie vertrekken en een nieuwe ingangspartij ontstond, zijn die onregelmatigheden wel te verklaren uit de aanheling van nieuw metselwerk aan bestaand muurwerk.

Een andere vraag: wat ging er aan die mooie ingang met natuurstenen plint eigenlijk vooraf. Natuursteen werd bij de uitbreiding uit de eerste decennia van de 15e eeuw ruimschoots toegepast. De 'zitplank' in een toilet bestaat uit een plaat zandsteen met een sleutelgatvormige opening. Even, heel even denkt men aan de winter... De datering van het muurwerk wordt momenteel vergemakkelijkt door de omstandigheid, dat men het formaat kan vergelijken met dat van het in Den Bosch toegepaste materiaal; hier heeft het stadsonderzoek wat bruikbare dateringen opgeleverd. We komen nu belangrijk vroeger uit, wellicht nog in de 13e eeuw.

Er valt op dit moment nog allerlei detail-onderzoek te doen en daar zal men eerst na de bouwvakvacantie aan toe kunnen komen. Intussen valt er vanaf de westelijke vestingwal zo wel het een en ander van de opgravingen te zien, al is dan ook het terrein afgesloten. Vondsten waren er tot nu toe heel weinige. Die zijn in feite pas te verwachten, wanneer de gracht wordt opengelegd. En dat karweitje zal wel pas geklaard worden, wanneer het opmetselen achter de rug is. Tenminste, zó zou een middeleeuwse aannemer het doen.

J. RENAUD

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Notitie toekomst KNOB

Analyse

Reeds meer malen is geconstateerd dat het ledenbestand van de KNOB terugloopt en de aanhang ver-grijst. Het huidige bestand van ca. 1300 leden zal, als de tendens van de laatste jaren zich voortzet, binnen enkele jaren tot onder de 1000 zijn gedaald, met als gevolg dat tot versobering van de huidige activiteiten, met name wat de uitgave van het Bulletin betreft, zal moeten worden overgegaan. Deze versobering kan op haar beurt weer leiden tot een versnelde vermindering van het ledental, waardoor het proces van afbraak de KNOB nog harder zal treffen. Het financiële effect van deze negatieve spiraal wordt enigszins verzacht door incidentele activiteiten, zoals studiedagen, die een fors positief saldo opleveren en daarmee de druk op de financiële reserves van de Bond iets verlichten. Het ledental neemt echter niet of nauwelijks toe door deze activiteiten.

Daarnaast is het duidelijk dat de KNOB in inhoudelijke en ideële zin na de Tweede Wereldoorlog flink terrein heeft verloren: de KNOB was dé Nederlandse vereniging voor monumentenzorg, musea, archeologie, archieven en bouwhistorie, de Bond is een vereniging die zich bezighoudt met bouwhistorie, monumentenzorg en, meer incidenteel, archeologie. Op de terreinen van alle deelgebieden is sprake van forse, meer discipline gerichte 'concurrentie'. Talloze nieuwe organisaties, zowel landelijke als plaatselijke, werden opgericht, en veel nieuwe (rubrieken in) tijdschriften zagen het licht. In feite is de band met de musea en de archieven niet meer dan een incidentele door middel van vertegenwoordiging op persoonlijke titel. De archeologie is slechts in het Bulletin vertegenwoordigd door een onvolledige rubriek en een enkel artikel.

Tenslotte kan wat de activiteiten van de KNOB betreft worden geconstateerd dat die idealiter vakmensen en liefhebbers, leden en potentiële leden gelijkelijk zouden moeten kunnen boeien; een ideaal dat wel een illusie zal zijn. Hoewel de programma's van de bijeenkomsten veelal 'elk wat wils' bieden, blijkt dat het besteden van aandacht aan bouwen in meer recente

tijd aanleiding geeft tot opzeggingen (waarbij kan worden bedacht dat juist het meer recente verleden in de nabije toekomst op de voorgrond zal komen te staan, zie paragraaf 3 over het werkterrein).

Voorts lijken de meest geapprecieerde programma's uiteindelijk juist die te zijn waarbij één onderwerp dat tevens een 'hot item' is aan de orde komt, en inhoud en presentatie van hoge kwaliteit zijn (het Rapenburg project in de sfeer van het onderzoek en het congres over scheepsarcheologie, 'Verantwoord onder water', in de sfeer van het beleid). Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de publikaties van de KNOB (het Nieuw-Amsterdam nummer van het Bulletin, Spoorwegmonumenten, Verantwoord onder water). Fnui-kind voor een organisatie met de statuur van de KNOB lijkt het programmeren van onderwerpen die weinig nieuws brengen (het gebruik van excursienummers van het Bulletin uit de jaren 40 en 50 voor excursies tot in de jaren 80), het bij een excursie niet in werkelijkheid zien van besproken objecten en het organiseren van een reeks 'incidenten' in plaats van het uitvoeren van een samenhangend activiteitenprogramma.

Kan enerzijds de bloei van activiteiten in de deelgebieden zonder tussenkomst van de KNOB positief worden beoordeeld, anderzijds kan worden bedacht dat het mogelijk één van de oorzaken is van de achteruitgang van het ledenbestand.

Een andere oorzaak lijkt te resulteren uit een onvermogen van de organisatie als geheel om adequaat professioneel, dat wil zeggen vanuit de vakgebieden, op actuele ontwikkelingen te reageren. Incidenteel, per thema, wordt dat op persoonlijke titel wel gedaan en met vrucht (Spoorwegmonumenten). De situatie vraagt om een heroriëntatie op de huidige taak van de KNOB, opdat een duidelijk en zinvol beleid van het bestuur mogelijk zal zijn.

Keuze

Erkenning van de gesignaleerde problemen betekent het doen van een keuze, te weten: de opbouw van een evenwichtig beleids- en werkprogramma, uitgaande van de thans vertrouwde deelfacetten (bouwhistorie

en monumentenzorg), echter opnieuw inhoud geven, en mede gericht op een wisselwerking met de deelgebieden archeologie, (kunst)geschiedenis, archieven en musea. Het wetenschappelijk werk (artikelen in het Bulletin, het Repertorium betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, voordrachten bij excursies en studiedagen), wordt – eventueel in aangepaste vorm – voortgezet en waar nodig bevorderd. Het kan in de nieuwe opzet nog aan betekenis winnen. Het nieuwe beleid moet tevens aandacht hebben voor de ruimtelijke ordening van het stedelijk en het landelijk gebied.

De te maken keuze betekent ook: loslaten van het eenzijdige excursiebeleid, waarin vooral de klassieke monumenten aan bod kwamen en volgens een ongeschreven wet periodiek iedere landstreek en stad een beurt kreeg. De keuze betekent tenslotte aanpassing van bestuur en organisatie, zodat de nieuwe doelstelling adequaat kan worden verwezenlijkt.

Voordat de consequenties van de keuze voor wat betreft bestuur, beleid en tijdspad ter sprake komen, lijkt het zinvol een schets te geven van het veranderde en veranderende werkterrein.

Werkterrein

‘Onze omgeving verandert en de kunst wijzigt zich naar de eisen die wij aan onze omgeving stellen’.
(Theo van Doesburg)

Halverwege de 19e eeuw ontstond in kringen van architecten en stadsbouwmeesters belangstelling voor historische gebouwen, in die tijd aangeduid als ‘Middeleeuwse gebouwen’. De maatschappelijke betekenis van monumentenzorg kwam voor het eerst aan de orde bij de ontmanteling van de vestingwerken in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw. Met name de ontmanteling van de vesting Maastricht was aanleiding tot felle protesten. Dit leidde in 1868 tot vragen in de Tweede Kamer. Het standpunt van de regering was dat ‘oudheden geen recht van bestaan hebben, als zij het tegenwoordige geslacht hinderen’. Hoewel er in 1868 dus nog geenszins tekenen waren dat de overheid monumentenzorg zag als één van haar taken, zou het Rijk toch mede als gevolg van de Maastrichtenaar Victor de Stuers (‘Holland op zijn smalst’; De Gids, 1873) na enkele jaren haar standpunt wijzigen ten gunste van de monumentenzorg. Op 8 maart 1874 werd het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst geïnstalleerd; het was het begin van de officiële monumentenzorg in Nederland. Eén jaar later werd bij het ministerie van Binnenlandse Zaken een afdeling voor kunsten en wetenschappen opgericht. Het hoofd van deze afdeling werd Victor de Stuers.

Rond 1900 begint een nieuwe periode voor de Nederlandse oudheidkunde. Het begin daarvan wordt door twee jaartallen gemarkeerd:

1899: de oprichting van de Nederlandse Oudheidkundige Bond; en

1903: het ontstaan van de Rijksmonumentencommissie.

De scherp badinerende aanval van de enkeling wordt nu ontvangen door overreding door middel van redelijke argumenten en het in samenwerking ontstane programma van beginselen.

De Oudheidkundige Bond heeft in de eerste decennia van deze eeuw veel activiteiten ontplooid. De Bond stelde een programma op, waarin onderstaande punten naar voren kwamen:

- het zo wijd mogelijk verspreiden van kennis over de bouwkunst;
- het zo zorgvuldig mogelijk bestuderen van de oude bouwkunst;
- het verzamelen van documentatie-materiaal en het opbouwen van een zo uitgebreid mogelijke collectie van afbeeldingen;
- het vastleggen van gegevens in een monumentenbeschrijving;
- het inventariseren van het monumentenbezit;
- het creëren van een juridische basis voor monumentenbescherming.

Al de genoemde activiteiten hadden betrekking op afzonderlijke, bijzondere gebouwen, middeleeuwse verdedigingswerken, en, voor zover het woonhuizen betrof, uitzonderlijk gave exemplaren, bij voorkeur uit de 16e en 17e eeuw. Het betrof objecten die destijds werden gezien als de historische documenten in de gebouwde omgeving: het historisch gebouwd archief.

In de loop van de 20e eeuw ontstaat geleidelijk aan meer interesse in woonhuismonumenten, en in samenhang hiermee in ensembles van historische bebouwing. Desalniettemin ontstaat maar moeizaam begrip voor een ruimere interpretatie van het begrip monument.

Incidenteel is in de jaren tussen de wereldoorlogen iets merkbaar van een nieuwe visie op de monumentenzorg. Bij enkele restauraties, zoals van het stadhuis te Schoonhoven en van de kerktoren te IJsselstein, wordt bewust gekozen voor wijziging en aanvulling van het historische gebouw door middel van eigentijdse vormen en architectuur. De bedding van de officiële monumentenzorg blijft evenwel traditioneel.

De wederopbouw heeft niet bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van een nieuwe visie. Integendeel zelfs. Alleen de belangrijke monumenten werden na de oorlogsverwoesting voor verdere sloop behoed en gerestaureerd (veelal gereconstrueerd). Stadhuizen, kerken en kastelen voeren de lijst aan. Het algemeen

gevoelen verzetten zich daarbij tegen vormexperimenten, zodat de veilige (en gemakkelijke) weg van reconstructie werd gekozen. Een uitzondering vormen de kerktorens. Hier werden wel eigentijdse oplossingen toegepast.

In 1961 kwam uiteindelijk de Monumentenwet tot stand, waarmee de bescherming van afzonderlijke objecten en van stads- en dorpsgezichten als een wettelijke taak van de rijksoverheid werd aanvaard. Een groot deel van de onder bescherming van de wet gebrachte individuele objecten betrof woonhuizen (kleinere monumenten). Het beschermingsbeleid kreeg geleidelijk aan een meer preventief karakter, waarbij tegelijkertijd ook aansluiting gezocht werd bij het beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening en dat van de volkshuisvesting.

Met het toenemen van de belangstelling voor de historische architectuur uit de periode 1850-1940 (het gebouwde archief zoals dat door deze generatie wordt gezien) is te veronderstellen, dat een niet onbelangrijk aantal laat 19e- en 20e-eeuwse bouwwerken voor bescherming in aanmerking zal komen. Een uitvoerige inventarisatie van deze objecten moet nog beginnen. Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog kunnen drie belangrijke veranderingen met betrekking tot het werkterrein worden geconstateerd:

- van het bijzondere monument naar het gewone monument,
- van objecten (bijzonder en gewoon) naar ensembles, en
- de introductie van de jongere bouwkunst en stedenbouw.

Deze veranderingen hebben slechts langzaam ingewerkt op de monumentenzorg in de praktijk. Hierbij kwam in het nieuwe werkterrein telkens weer de traditionele monumentenzorg tot gelding.

Een duidelijke kentering in de opvattingen over het werkterrein voltrekt zich vanaf het eind van de jaren 70. De plaats van de monumentenzorg is sterk in beweging door de algemeen veranderende opvattingen over de betekenis van het aanwezige ruimtelijke milieu en de ruimtelijke veranderingen in stad en land. Het zoeken van aanknopingspunten bij de bestaande ruimtelijke structuur en het geven van prioriteit aan behoud en aanpassing voor afbraak en totale vernieuwing is normale praktijk van ruimtelijke ordening geworden.

Monumentenzorg ontwikkelt zich van sterk begrensd en afgeperkte sector naar een meer algemeen belang van specifiek ruimtelijke waarden.

Gesteld kan worden dat de KNOB in deze boeiende fase van monumentenzorgpraktijk in Nederland geen bijdrage levert aan het veranderingsproces. Veeleer is de KNOB een organisatie gebleven die opereert vanuit

de beginselen die in de eerste fase van monumentenzorg (ca. 1900) zijn opgesteld.

Bestuur en organisatie

De in paragraaf 2 omschreven keuze heeft, zoals gesteld, consequenties voor het bestuur en de dagelijkse leiding van de KNOB. Wil de Bond in het nu nieuw gedefinieerde werkterrein een werkelijk vooraanstaande rol kunnen spelen, dan valt aan professionalisering van bestuur en uitvoerend apparaat niet te ontkomen. Afstemming van programma, manifestaties en publicaties dient te kunnen plaatsvinden op landelijk niveau. Enerzijds betekent dit dat bij de vervulling van bestuursvacatures steeds gezocht zal moeten worden naar personen die goed op de hoogte zijn met de ontwikkeling in hun respectievelijke vakgebieden, waaronder de diverse randgebieden die in de eerder omschreven beleidskeuze zijn vervat. Anderzijds dient een beperkt aantal sleutelposities te worden gereserveerd voor bestuurders met een aantoonbare kennis van het vakgebied in brede zin, respectievelijk met een groot bestuurlijk vermogen, in het bijzonder ten opzichte van de subsidiënt(en).

Het huidige bureau van de Bond is duidelijk onderbezet. Mevrouw drs. de Haas is 'chef de bureau' voor ca. 2 dagen per week. Er is eigenlijk behoefte aan full-time bezetting van deze post.

Voorts is behoefte aan een duidelijk dagelijkse leiding die in staat is de vele vrijwilligers en deskundigen binnen de Bond te activeren, te motiveren en te inspireren. De bevoegdheden van de huidige 'chef de bureau' reiken niet zo ver.

Meer concreet betekent een en ander dat in de komende jaren zal worden gestreefd naar continue kwalitatieve en bestuurlijke professionalisering van het Algemeen en het Dagelijkse Bestuur. Hierbij is het van belang dat mede door de personele bezetting van de bestuurszetels wordt bijgedragen aan versterking van het gezag van de KNOB in het door haar bestreken vakgebied. Het spreekt vanzelf dat het zittende bestuur als eerste is aangewezen consequenties te trekken uit de nieuwe doelstelling.

Bedoelde heroriëntatie mag, zo blijkt uit meerdere recente peilingen, rekenen op sympathie van de zijde van het ministerie van W.V.C. Het is zaak die sympathie om te zetten in een meer directe, ook financiële, ondersteuning van het bureau (staf) van de vernieuwde Bond. Voorlopig wordt de aanstelling van 1 full-time medewerker op niveau BBRA 10 à 12 voldoende geacht, aangevuld met een secretariaatsmedewerker(ster). De werk- en dienstverhouding van de beoogde functionaris ten opzichte van Mw. de Haas dient nader, en in overleg met haar, te worden vastgesteld.

Beleid

In de nieuwe constellatie ontwerpt het bestuur, daartoe gevoed vanuit de organisatie, een integraal programma; mogelijk in een 2-jaarlijkse cyclus en afgeleid van algemene doelstellingen die gelden voor langere termijn (vergelijk de activiteiten van de Bond in het begin van de eeuw). Daarbij wordt vanuit een 'over all' beeld van het vakgebied en de aangrenzende gebieden geopereerd, zodoende mede reagerend op actuele discussies en 'hot topics'. Naast inhoudelijke aspecten komen ook beleidsmatige aan de orde. Er wordt daarbij gezocht naar aansluiting van het publicatiebeleid bij dat op het gebied van studiedagen, congressen en excursies. Er wordt een actief publiciteitsbeleid gevoerd met regelmatige voeding van de vakpers. De Bond organiseert een eenmalig jaarlijks evenement van wederkerende aard dat door originaliteit van formule en inhoud niet gemist mag worden door een ieder die betrokken is bij het aan de orde zijnde vakgebied.

Het jaarprogramma wordt in jaarvergadering en in geschrift voorgelegd aan de leden van de Bond. Het wordt tijdig gepubliceerd. Het ministerie en andere betrokken organisaties worden tijdig geïnformeerd.

Tijdpad

Het streven is er op gericht de Notitie toekomst KNOB, na behandeling in het Algemeen Bestuur op 20 mei 1986, voor te leggen aan de ledenvergadering bij gelegenheid van de zomerexcursie naar Maastricht (13 en 14 juni 1986). De verdere uitwerking komt daarna aan de orde, te weten: aanpassing van het bestuur en bestuurlijk overleg (met het ministerie van W.V.C.). Aansluitend kan versterking van het bureau plaatsvinden.

Bij voldoende steun en voldoende bestuurskracht kan een en ander eind 1986 zijn afgerond, zodat per januari 1987 op nieuwe basis kan worden gestart. Als één van de eerste activiteiten dient een integraal programma te worden opgesteld.

Medio 1985 besloot het DB om te komen tot een lange-termijn beleid van de KNOB. Vice-voorzitter Hylkema stelde vervolgens een notitie op, die begin 1986 door het DB werd besproken en aanvaard. Daarna hebben zowel DB als AB zich nog enkele malen gebogen over een nader uitgewerkte notitie, opgesteld door de bestuursleden Hylkema, van Regteren Altena en van Voorden, voor het laatst op 20 mei 1986.

Boekaankondiging

Cultuurhistorische inventarisatie van Bergen op Zoom en Boxtel/Liempde

In het Monumentenjaar 1975 besloot het bestuur van de provincie Noord-Brabant om binnen haar grenzen een inventarisatie te laten verrichten naar cultuurhistorisch waardevolle bebouwing. Hiertoe werd in 1976 een Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten ingesteld. In 1979 werden drie parttime inventarisatoren benoemd: een kusthistoricus (A. J. C. van Leeuwen), een landschapsdeskundige (N. C. M. Maes) en een architect (H. Th. M. Ruiter). In 1982 werd de begeleiding overgedragen aan een inmiddels ingestelde Provinciale Monumentencommissie. De drie inventarisatoren hebben in de loop der tijd tal van plaatsen bezocht. Tot dusver verschenen er van hun hand van een 30-tal gemeenten interne rapporten betreffende de cultuur-historisch waardevol geachte bebouwing, voorzien van uitvoerig kaartmateriaal en vele foto's. Die rapporten waren voor belangstellenden op beperkte schaal verkrijgbaar.

Inmiddels werd de mogelijkheid gevonden om tot uitgave in boekvorm over te gaan. Een verheugend verschijnsel, omdat op deze wijze een veel grotere kring van geïnteresseerden kan worden bereikt dan via de eerdere interne uitgaven. In 1986 verschenen in de reeks *Monumenten van Noord-Brabant. Cultuur-Historische inventarisatie* de eerste twee delen, gewijd aan Bergen op Zoom en Boxtel/Liempde.

De opzet van de twee delen is gelijk. Er worden eerst inleidende opmerkingen gegeven over het ontstaan en de verschijningsvorm van landschap en nederzetting. Daarna volgt straatsgewijze (in alfabetische volgorde van straatnamen) de inventarisatie van waardevolle cultuur-historische bebouwing. Daarbij wordt van elk waardevol geacht pand (variërend van grote kerken tot kleine woonhuizen en boerderijen) of object (pomp, grafmonument) een korte beschrijving gegeven, vaak van ca 5 regels. De oudste behandelde bouwwerken stammen uit de (late) middeleeuwen, de jongste uit de jaren 1950-1960. Een aardig idee, dat navolging verdient, is dat in het deel Boxtel/Liempde niet alleen de afzonderlijke bouwwerken worden beschreven, maar ook van elke straat als geheel een karakterisering wordt gegeven.

Aan het eind bevindt zich een beknopte literatuurlijst en een verantwoording, waarin uiteengezet wordt hoe de inventarisatoren bij hun activiteiten van bestuderen, inventariseren en selecteren te werk zijn gegaan.

Beide verzorgd ogende uitgaven bevatten enkele kaarten (te weinig) en vele zwartwit foto's, zowel van

straatwanden, als van individuele panden, als van een enkel detail (deur, venster, stoeppaal, e.d.).

De monumenten van Noord-Brabant. Cultuur-historische inventarisatie. Bergen op Zoom. 1986; 106 p.; Boxtel/Liempde. 1986; 108 p.; Market Books b.v. Baarn-'s-Hertogenbosch in samenwerking met Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant en de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg. De uitgave-exploitatie geschiedt onder auspiciën van de Stichting Brabants Heem; ISBN 90 6593 086 8 (Bergen op Zoom); ISBN 90 6593 085 X (Boxtel/Liempde); Prijs f 29,75 per deel.

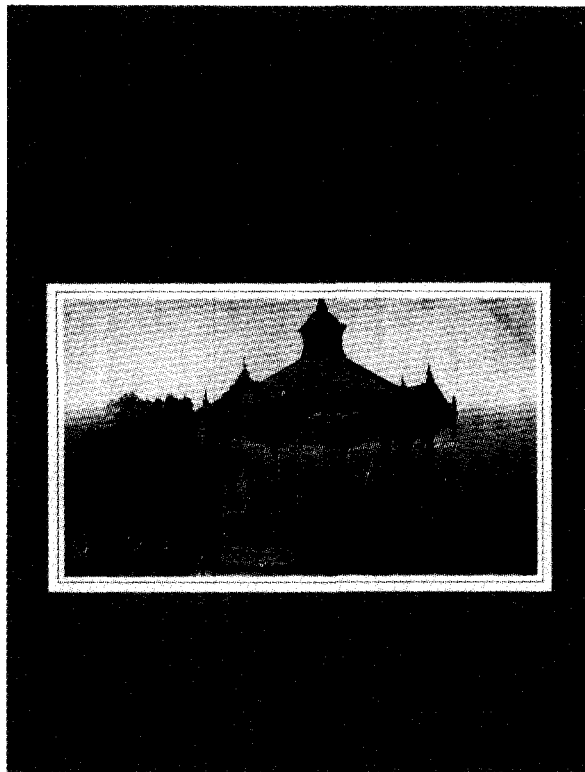
C.R.

Muziektenten in Gelderland

Sinds het midden van de 19e eeuw verzezen er op vele plaatsen in ons land – zowel in de steden als in de dorpen – muziektenten. Muziektenten werden en worden ook wel aangeduid met het woord kiosk of koepel. Sommige kwamen te staan in het centrum van de plaats, op de markt, andere zijn te vinden aan de rand. Een veel voorkomende combinatie was en is die van park en muziektent. Soms is zo'n muziektent op een eilandje gebouwd. Vaak gaat het om veelhoekige bouwsels, bestaande uit een podium, dat via een trap toegankelijk is, met erboven een koepel- of tentvormig dak, gedragen door een aantal kolommen van hout of metaal. Maar ook andere typen komen voor.

Veel muziektenten zijn de laatste 25 jaar in onbruik geraakt, hoewel de orkesten (vaak harmonie- en fanfare-corpsen) die er speelden, meestal nog wel bestaan. Wat niet meer gebruikt wordt, wordt niet meer onderhouden, raakt in verval en wordt een makkelijke prooi voor vernielzucht. Zo verdween de ene muziektent na de andere.

Het is een goed idee geweest van S. Laansma om in zijn provincie, Gelderland, te gaan uitzoeken waar muziektenten staan of gestaan hebben, hoe zij eruit zien of gezien hebben, voor en door wie zij gebouwd werden, enz. Daarbij kreeg hij de hulp van T. Brouwer. Samen maakten zij het boekje *Muziektenten in Gelderland* dat in 1986 onder auspiciën van De Gelderse Bloem werd uitgegeven door De Walburg Pers in Zutphen. Het bevat een aantal goed leesbare inleidende hoofdstukken met informatie over muziektenten, niet alleen in Gelderland, maar ook in andere delen van ons land. Daarbij wordt zowel aandacht besteed aan de plaats in het stads- en dorpsbeeld, als aan de vormgeving van de details. Daarna volgt, alfabetisch naar plaatsnaam, een behandeling van alle muziektenten die de auteurs hebben kunnen vinden in Gelderland (voor aanvullingen houden zij zich aanbevolen).

Eens telde Gelderland ruim 150 muziektenten. Daarvan is nog maar een 60-tal over. Met hun boekje hopen de auteurs de belangstelling voor muziektenten – die vaak zo'n karakteristieke plaats in het stads- en dorpsbeeld innemen – op te wekken. De uitgave is rijk geïllustreerd met foto's en tekeningen.

ISBN 906011.468.X UGI 580. Muziektenten in Gelderland onder auspiciën van de Gelderse Bloem door S. Laansma en T. Brouwer; ca 144 p.; geïllustreerd; formaat 25 × 19 cm; genaaid gebrocheerd; prijs f 24,—;

C.R.

De vermaerde koopstadt van Amstelredam

De bijdrage van het Gemeentearchief Amsterdam en het Amsterdams Historisch Museum aan de manifestatie 'De eeuw van de beeldenstorm' bestaat uit een gezamenlijk gepubliceerde bundel met de titel *De vermaerde koopstadt Amstelredam*, uitgegeven door de Bataafse Leeuw te Amsterdam. Een twaalfstal auteurs gaat hierin dieper in op de belangrijkste onderwerpen, die op de tentoonstellingen over 'Woelige tijden' en 'De smaak van de elite' aan de orde komen.

P. H. J. van der Laan, van wiens hand ook het eer-

ste deel van de uitgave der Vroedschapsresoluties is verschenen, geeft een algemene inleiding waarin vooral de institutionele geschiedenis aan de orde komt en de rol van het stadsbestuur wordt beschreven.

B. J. M. Speet, bekijkt hoe de stad eruit zag aan het begin van de 16e eeuw en aan het eind. Ruimtelijk blijkt de stad nauwelijks gegroeid, maar het inwonertal is in de loop van die eeuw vervijfvoudigd. Hoe heeft de stad dat opgevangen?

C. Lesger belicht de sociale en economische ontwikkelingen van de stad, met speciale aandacht voor de geschiedenis van de levensstandaard in de 16e eeuw.

I. H. van Eeghen gaat na wie de eerste protestanten waren in een tijd dat protestantisme nog regelrecht indruisde tegen de gevestigde orde.

J. A. G. Jüngen komt met een artikel over de aard en de intensiteit van het overheidsingrijpen. Hoe meer de rol van de zittende magistraat in de loop van de eeuw openlijk ter discussie kwam te staan, hoe meer deze ging ingrijpen in het persoonlijke en sociale leven van de ingezetenen.

P. Milder en *S. A. C. Dudok van Heel* onderzochten familieportretten op stilistische, iconografische en heraldische aspecten. Bij hun onderzoek kwamen tal van tot dusver onbekende portretten te voorschijn.

H. J. Zantkuyl onderzocht aan de hand van schilderingen, tekeningen en prenten wanneer de renaissance in de Amsterdamse architectuur haar intrede deed en hoe zij zich ontwikkelde. In hoeverre werd deze architectuur door de leidinggevende burgerij gepropageerd?

J. M. Baart beschrijft een unieke bodemvondst, een 16e-eeuwse leren kolder. Als aanvulling op onze kennis van het kostuum in die tijd is dit zeer belangrijk. In Nederland is uit de 16e eeuw vrijwel geen kledingstuk bewaard gebleven. In een tweede artikel zet Baart de nieuwste inzichten uiteen over de export naar Amsterdam en het gebruik in deze stad van Noorditaliaanse majolica. Hij baseert zijn onderzoek op Amsterdamse bodemvondsten. Zowel het kolder als de majolica moeten, gezien hun hoge geldwaarde, tot het materiële bezit van de vooraanstaande burgerij hebben behoord.

B. Du Mortier onderzocht aan de hand van veertig geschilderde portretten van rijke Amsterdammers hun kleding. Terwijl bij de kostuumgeschiedenis vaak de nadruk ligt op het adellijk kostuum, wordt hier het burgerkostuum belicht.

C. Blauw en *A. van Toorn* gaan uitvoerig in op de rederijkerskamer De Eglantier en haar rol in het Amsterdamse politieke leven. Na 1580 worden aanwijsbaar veel vooraanstaande burgers lid van de Kamer.

Diversen

Het monument van de maand in Friesland

In de provincie Friesland is dit jaar een project van de grond gekomen dat bedoeld is om de aandacht te richten op de historisch gebouwde omgeving, op monumenten in het algemeen. Door onderzoek is gebleken dat monumenten belangstelling ondervinden uit alle sociale lagen van de bevolking. Door het gericht onder de aandacht brengen van 'nieuwe waarden' bij de al bekende schoonheid van de provincie zullen naast de bekende museale en toeristische attracties nu ook de monumenten toeristische aandacht van mensen uit Friesland en daarbuiten krijgen.

Iedere maand wordt een gebouwd historisch onderwerp gekozen uit de bouwkunst van vóór 1850. Er komen verschillende categorieën aan de orde: openbare gebouwen en kerken, landhuizen en tuinen, molens, agrarische en industriële gebouwen, archeologische monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten. Bij het gekozen onderwerp wordt een brochure samengesteld met informatie over het bouwwerk en zijn omgeving. Hierdoor zal in de loop der jaren een informatieve reeks ontstaan. Ook worden bij het monument van de maand, om het publiek te stimuleren tot bezoek, verbanden gelegd met andere culturele en toeristische activiteiten. Deze worden bekend gemaakt door pers en radio en via verspreiding van de brochures.

Een voorlopige lijst van een zestigtal onderwerpen wettigt een jarenlang aanbod voor het monument van de maand. De stichting is aangevangen in mei 1986 met het Stadhuis van Bolsward. Daarna volgden in juni twee molens te Woudsend en in juli het dorpsgezicht van Oldeberkoop met zijn romaans-gotische kerk. In augustus is het kerkje van Hogebeintum, gelegen op de hoogste terp in het noorden van Friesland gekozen en in september het buiten Fogelsanghstate te Veenwouden. In oktober komen de landhuizen te Beetsterzwaag, in november de Noorderhaven te Harlingen en in december de gerestaureerde kerk met interieur te Oosterend aan de orde.

Het project zal voorlopig twee jaar draaien. De provincie Friesland is mede-oprichter en stimulator van het project, dat mede wordt gefinancierd door het bureau Arbeidsvoorziening en de Friese Rabobanken.

G. KEULEN

REGISTER 1986

- Aalst, C. van 80
Alberdink Thijm, J. A. 195
Alewijn, C. 6
Amsterdam, 127-130
 Anthonispoort 130
 Beurs 19, 20
 bruggen 77-78
 Camperstraat (kweekschool voor vroedvrouwen)
 199
 Carré, theater 99, 104, 107
 Catharinakerk 19
 Felix Meritis 130
 Kalverstraat 104
 Koningslaan 104
 Lutherse kerk 19
 Mozes en Aäronkerk 19
 Muiderpoort 130
 Nieuwe Kerk 80, 130
 Paleis van Justitie 19
 Raadhuisstraat 104
 Rijksmuseum 194
 Sarphatistraat (gynaecologische kliniek) 197
 Singel 104
 Soestbergen, begraafplaats 89
 Trippenhuys 233-234
 Zeemagazijn 130
 Zorgvlied, begraafplaats 97-108
Antwerpen, Jezüetenkerk 74
 Stadhuis 175
Apostool, Cornelis 3, 18
d'Ardenne, Philip 150, 155
Arkel, G. van 200
Arnhem, 30, 83, 84, 85
 middenpaleolitische afslagen 37-38
 Rijksarchiefgebouw 194
Asch van Wijck, jhr. H. M. A. J. van 49, 52, 55
Assen, Provinciehuis 203

Backeburg, slot 171
Ballegoijen de Jong, J. van 185
Batenburg, St. Victorkerk 39-40
Bazel, K. P. C. de 232
Beek, M. 127

Beieren, Maximiliaan Hendrik van 149
Beltman, Gerrit en Herman 181
Bendorf-Sayn, St. Maria Hemelvaart 121
Berends, G. 88
Bergé, W. 75
Berkel, Willibrorduskapel 41-42
Berlage, H. P. 105, 178
Bernold, Bisschop 132
Bevern, slot 174
Beijer, Jan de 28
Bladel, 12e-eeuwse boerderij 136-137
Bleijs, A. C. 129
Bloemaert, Cornelis 82
Bloemink, W. 22
Blijdenstein, R. 119
Bodegraven 139
Boekman, dr. E. 122-124
Boer Hz, K. de 196
Boer, W. de 77
Bolsward, stadhuis 169
Bogaers, J. E. 140
Bos, Cornelis 175
Bosman, L. 230
Bouwmeester, Louis 99
Bouvy, firma 181
Boven, W. van 200
Braasem, W. A. 28
Brielle, St. Catharijnekerk 87
Brink, H. J. van den 224
Broecke, J. P. van den 23
Broerse, C. P. 99
Brokken, H. M. 239
Brouwer, T. 235
Brugmans 232
Brussel 87
 Begijnhof, Groot 74
 Brigittinessenkerk 223
 Jean Baptiste, St. 74
 Jezüetenkerk 74
Bruyn Kops, G. J. de 120
Bubberman, Jan 178
Büchler, D. D. 4, 6, 7, 17, 19
Buren, kerk 237

- Burk, J. G. van 109-118
 Buijtenweg, W. 25
 Bijvoets, J. G. 129
- Campen, Jacob van 80, 130
 Caritas 169
 Carré, Oscar 97-108
 Edith Maud 100, 101
 Cazeau, J. M. A. 58, 59, 60, 62
 Celle, stadhuis 169
 Chartres, kathedraal 171
 Cluysenaar, dr. ir J. L. 205, 206, 207
 Cock, Hieronymus 171
 Coecke van Aalst, Pieter 175
 Coekelberghs, D. 74
 Coornhert 171
 Coronel Sr., S. 54
 Cramer, M. 119
 Cuaens, G. H. 200
 Culemborg 83
 Cuypers, E. 99, 197
 P. J. H. 182, 193, 194, 208, 232, 234
- Dalderup, C. M. A. 97-108
 Dam, A. W. van 65
 Dapper, Herbert 174
 De Bilt, inventarisatie 119, 120
 De Gelous 151
 De Grati, Johannes Baptist 147, 148, 149
 Dekker, F. 61, 65, 66
 De La Fontaine Verwey 175
 Denslagen, W. F. 225
 Detmold, slot 173
 Deventer 21-22, 161-183
 Botermarkt 179
 Doopsgezinde kerk 176-182
 Drie Haringen, de 172, 174
 Geertruiden ziekenhuis 179
 Grote Kerkhof 174
 Huize Brinkgreve 179
 Korte Bisschopsstraat 32
 Lebuinus kerk 132
 Penninckhuis 161-183
 Spijkerboogsteeg 179
 Synagoge 179, 180
 watertoren 179
 Wilhelminafontein 169, 170
 Dierendonck, R. van 137
 Dikland, E. H. 119
 Dommelen, opgravingen uit het dal van de Keersop 136, 137
 Doorninck-Hoogenraad, M. M. 30
 Dordrecht 81
 Groothoofdspoort 173
 stadhuis 31-32
- Dorrepaal, familiegraf 99
 Driebergen, Seminarie Rijsenburg 224
 Drunen, A. H. van 32, 81, 125
 Dumas, Ch. 185
 Dumont, L. C. 205, 208
 Dunckel, August 223
- Eeghen, I. H. van 233
 Eesteren, C. van 122
 Eext, terp 112
 Elzen, E. W. F. van den 21
 Elzinga, G. 37
 Emden, kerk 237
 Emmerik, St. Willibrord 132
 Enkhuizen 171
 Enklaar-Lagendijk, J. 184
 Evers, H. 206, 209
 Evers, P. 77
 Eyck, Jan van 229
- Fanelli, Giovanni 232
 Feis, B. R. 72
 Fides 169, 171, 180
 Floris IV, V 239
 Floris, Frans en Cornelis 175
 Fontainebleau 175
 Forssman, E. 167, 169
 Fortitudo 168, 170
 Franchimont, prof. 198
 Francquart 74
 Franeker, stadhuis 171
 Frans I, koning 175
 Frederik Magnus, Rijngraaf van Salm 147, 148, 151
- Gantvoort, Jan D. 177
 Ganzeboom, Harry 29
 Geertgen tot St. Jans 238
 Gelder, H. E. van 231
 Geldt, J. van 19
 Gent, Hoger Architectuur Instituut 80-81
 Spanjaardenkasteel 173
 Gevers, A. J. 75
 Ginkel, Evert van 81
 Giotto 171
 Godefroy, A. N. 68, 70, 71
 Goes, Grote Kerk 80
 Goingarip 186
 Goldbergh, Willem 153, 156, 157
 Grandpré Molière 231
 Grauss, J. J. Th. en G. H. 6
 's-Gravenhage 185-186
 Academie van Beeldende Kunsten 19
 Algemeen Rijksarchief (oude) 202
 Binnenhof, 239-240
 Gymnasium Haganum 202

- Huis ten Bosch 149
 Sebastiaansdoelen 173
 Theresiakerk, St. 19
 's Gravesande, A. van 147, 173
 Greef, J. de 3, 5, 6, 18, 19
 Grimbergen, kerk 74
 Grinten, E. F. van der 185, 256
 Groenendijk, H. 135
 Groesbeek, J. W. 24
 Groningen, Botanisch Labaratorium 201
 Zuiderkerk 178
 Grossier, Nicolaas 159
 Groulaert, Johan 154, 155
 Gugel, E. 105, 178, 209
 Gunterstein 27

 Haalebos, J. K. 140
 Haarlem 78-80
 Antoniuskerk, St. 19
 Bavo, St. 236
 begraafplaats 98
 Groenendaalsteeg 115
 Haddenhausen, riddergoed 174
 Haen, Abraham de 25, 76
 Halbertsma, H. 37, 41, 133
 Hamelen, Osterstraszze 9, 171, 174, 175
 Harenberg, J. 28
 Harssevelt, havezate 75
 Hart, A. van der 3, 234
 Hartman, M. A. 205, 208
 Hartog van Baude, familiegraf 99
 Heemskerk, Maarten van 171
 Heemstede, kasteel 27
 begraafplaats 98
 Heeswijk, H. van 196, 208
 Hehlem, slot 172
 Heidelberg, Ottheinreichsbau 171, 174
 Hellendoorn, Egede (havezate) 76
 Hellouw, kerk 237
 Hemony, Gebr. 159
 Hendrik, Prins 69, 71
 's-Hertogenbosch 124-126
 Statenzaal 197
 Hesius 74
 Hesseling-Van der Riet, M. L. M. 234
 Heusden 241-242
 Hilberdink, Cees 30
 Hilversum, architectuur onderzoek 119, 120
 Hioolen, L. I. 195
 Hirschfeld, C. C. L. 97
 Hitchcock, Henry-Russel 182
 Hoek van Holland, barak voor pestleiders 199
 Hoeve, J. A. van der 119, 120
 Holthe tot Echten, G. Sophie van 193-209
 Holwierda, terp 111

 Honselaarsdijk, paleis 149
 Hoof, H. van 76
 Hoogewoud, G. 240
 Horst, slot 174
 Hovestadt, slot 174
 Huisinga, J. M. 199
 Hulkenberg, A. M. 28
 Husley 129, 130
 Huydecoper, B. C. 6
 Huygens, Constantijn 147, 148
 Huygens, Christiaan 151
 Huysens 74
 Hypnos 103

 Iterson, prof. dr. J. E. van 193
 Itz, G. N. 18, 91

 Jans, Everhard 166, 171, 174
 Jans, Willem 173
 Janse, H. 89
 Jansen, D. J. 239
 Jansen, T. 122
 Janssen, Corneille F. 78
 Janssen, H. L. 124
 Jonge, de 232
 Jongens, P. 78
 Justitia 169, 170, 171

 Kalf, J. 182
 Kamperdijk, J. N. 194
 Kelderman, Jan 239
 Keulen, Panthaleon, St. 121
 Wallraf-Richartzmuseum 121
 Keyser, Hendrik de 82
 Kipp, A. F. E. 227
 Kistenmaecker, Jan Berentz, 174
 Klapwijk, P. J. 26
 Klein, P. W. 233
 Klinkhamer, J. E. 200, 206
 Klooster, J. L. van der 239
 Klück, Bart 125
 Klijn, C. W. M. 4, 19
 Knegsel 137
 Knoll, familiegraf 99
 Knuttel Wzn., G. 182
 Koch, A. F. C. 161
 Kok, A. A. 127-130
 Kok, A. J. Th. 204
 Koldewey, A. 227
 Korf, J. 30, 31, 186
 Kotten, de 184
 Kouwer, prof. 198
 Kramer, P. L. 77
 Kromme Rijn 81
 Krop, Hildo 77, 99

- Kruseman, J. A. 7
 Kruyf, D. 196, 207
 Kuile, E. H. ter 31, 165, 172, 181, 225, 231
 Kuiperi, ds. C. H. 82
 Kuipers, T. E. 177, 178, 180
 Kuyper, W. 239
- Laar, G. van 97
 Langemeyer, G. E. 233
 Laudy, firma 211, 219
 Lauweriks 232
 Leeuwarden, kanselarij 171
 koepelkerk 178
 Leeuwen, A. van 120, 234
 Lehr, André 186
 Leiden 147, 148
 Boerhave laboratorium 197
 chirurgische kliniek 198
 museum voor natuurlijke historie 194
 stadhuis 169, 171
 Leliman 129
 Lemgo, Hexenburgemeisterhaus 171, 174, 175
 stadhuis 169, 171
 Leupen, J. 129
 Leuven, Jezuïetenkerk 74
 Leyden, Aertgen van 238
 Liender, Paul van 28
 Liesker, R. 239
 Linckens, A. 211
 Lisman, A. J. J. 27
 Lodewijk XIV 159
 Lodewijk XV 153
 Loevestein 27
 Lokhorst, Jacobus van 193-207, 234
 Lottman, E. B. M. 3-20
 Louwe Kooymans, L. 81
 Loze, P. 74
 Luik 149, 150
 Luykx, P. J. E. 36
- Maastricht, Bonnefantenklooster 223
 Boschstraat 153
 Brusselsestraat 153
 Cloveniersdoelen 150
 Dinhuis 145, 140, 150
 Grote Gracht 153, 154
 Lakenhal 145, 147, 151, 153
 Lanscroon 145, 149, 150
 Liebaart 149, 150
 Mathijsskerk, St. 153
 Onze Lieve Vrouwe 239
 Pieterspoort, St. 147
 Servaas, St. 239
 stadhuis 145-160
 Magdelijns, J. 124
- Maine-Reintjes, E. du 38
 Mak, J. C. 197
 Makken, B. 27
 Mander, Karel van 236
 Mathau, J. 171
 Mauritius, pater 233
 Mechelen, Begijnhofkerk 74
 Meischke, R. 78, 130, 233, 234
 Mensema, A. J. 75
 Meulenkamp, W. 76, 184
 Metzelaar, W. F. 61, 65, 66, 200
 Metzelaar, W. C. 200
 Mey, J. M. van der 7
 Meyer O.P., G.A. 220
 Meyer, G. M. de 21
 Michelangelo 173
 Milaan, S. Ambrogio 120
 Minden 174
 Modderman, P. J. R. 137
 Molenaar, N. 211, 218
 Molsdorf, W. 169
 Moray, sir Robert 151
 Moreelse, Hendrik 50
 Morpheus 103
 Morre, prof. 209
 Mulder, Hans 123
 Mulder, Nicolaas Frederik 149
 Muller, Karel 184
 Mulock Houwer, J. A. 176, 177, 178, 180, 182
 Munster 172
 Muysken, C. 176, 179
- Naarden, pupillenschool 195
 stadhuis 171
 Vituskerk, St. 89
 Napels, Castel Nuovo 174
 Narath, prof. 198
 Narjoux, Felix 198
 Nassau-Siegen, Johan Maurits van 149
 Natris, W. de 230, 233
 Nieuwenhuis, F. J. 176
 Nieuwe Pekela, Mesolitische pleisterplaats 133-135
 Nîmes, Maison Carré 101
 Nole, Colijn de 171, 175
 Nusselder, E. J. 227
 Nijhof, Eddy 125
 Nijhof, P. 72, 90, 230
 Nijhoff, dr. G. C. 199
 Nijmegen 91
 Canisius College 211
 Grote Markt 84, 85
- Oekers, B. 235
 Oirschot, A. van 25-26
 Oldenzaal 172

- Olie, collectie 128, 129
 Oost, Tony 125
 Oostvaardersdijk 87
 Ophemert, Maartenskerk 41
 Os, W. van 235
 Ottenheim, K. A. 145-160
 Otto III, keizer 132
 Oud, J. J. P. 227
 Ouddorp, kasteel Nieuwburg 114
 Oudewater, kerk 88
 Overveen, Lindeheuvel 19
- Pacher, Michael 226
 Paderborn, 174
 Padua, Arenakapel 171
 Patientia 171
 Peckedam, havezate 75
 Peeters, C. 238
 Pelt, J. 239
 Pesch, P. N. G. 227
 Pesser, bouwmeester 152, 155, 156
 Peters, C. H. 194, 197, 200
 Pieneman, J. W. 7
 Pilet, M. 86
 Pisson 3
 Poorten, W. C. van 169, 180, 181
 Post, Pieter 145-160
 Postel, klooster 137
 Prak, N. L. 49-56, 57-71
 Pronk, C. 25, 76
 Prudentia 169
 Prudentius 171
 Pugin 80-81
- Quack, J. de 196, 197, 198, 204, 206
 Quarles van Ufford, C. C. G. 128
 Quarles van Ufford, L. A. 27
 Quist, Willem Gerhard 94
- Raphael 175
 Reeser, H. E. 233
 Regteren Altena, H. H. van 137
 Renaud, J. 186, 242
 Renaud, W. F. 34, 73
 Reijers, Zeger 3, 4, 6, 7, 8, 18
 Riemsdijk, van 182
 Riethoven 137
 Roelfs, J. 82, 83
 Roebroek, A. 211
 Roelofsen, C. H. 181
 Roermond, Munsterkerk 182
 Rogge, Carla 78
 Roghman, Roelant 25
 Rogier, J. 122
 Rollecate, havezate 75
- Rome, Domus Aurea 175
 Fortuna Virilis (tempel) 101
 Gesu 74
 Porta Pia 173
 Pieter, St. 173
 Vatikaan 175
- Rose, Willem Nicolaas 57, 63, 64, 65
 Rosso Fiorentino 175
 Rossum & van de Vuyk, architecten 97, 99, 100, 101, 104, 105, 106
 Rotterdam 57-71
 Kon. Ned. Yachtclub 66, 67
 Maasstraat 62, 64, 65
 Veerkade 61, 64, 65, 66, 70
 Westerstaat 62, 64
 Willemskade 62, 63, 65, 79
- Royer, J. A. 200, 207, 208
 Rubens 74
 Ruijt, A. 211
 Runia, L. T. 138
- Salamonski, Amalia 100, 102
 Samson 170
 Sanders 178
 Schafhausen, Dom 186
 Schelden, Lieven van der 173
 Schelluinderberg 82
 Schelven, A. L. van 184
 Schendel, Arthur van 99
 Schulte, A. 127
 Serlio, Sebastiano 167, 169, 175
 Servaas, St. 227-230
 Simonis, A. H. 220
 Sittard, Dominicanenklooster, 211-224
 Gasthuiskapel, 213, 219, 220
 Michaëlskerk 211
 O.L.V. van het H. Hart 213
 Ursulinenklooster 223
- Slechte, H. 240
 Sloomakers S. J., Albertus 224
 Sneek, Commanderie der Johannieter orde 37
 Snoeck, M. A. 76
 Snoep, D. P. 126, 233, 234
 Snouck, Jan 82
 Soestdijk, paleis 19, 20
 Spes 169, 171, 180
 Spilman, H. 25
 Sprengenberg, de 184
 Springer, Leonard A. 89, 90
 Stades-Vischer, M. E. 31
 Stalpert, D. 130
 Stapert, D. 39
 Steegh, A. W. A. Th. 26
 Steenendam 115
 Steinigweg, K. A. A. 9

- Stenclak, M. 231
 Stenvert, R. 161-183
 Steur, J. A. van der 205, 208
 Stoepker, H. 26, 42, 44, 81, 83, 126
 Stokvis, W. J. 181
 Straaten, J. van 4, 19
 Stuers, Victor de 80, 182, 193, 194, 197, 198, 200, 201, 203, 206, 208, 209
 Sturm, George 203
 Salis, Virgil 171
 Suys, T. F. 3, 5, 19
 Swart, P. de 240
 Swigchem, C. A. van 235
- Tak, G. H. 41
 Temperantia 169, 170
 Terwen, J. 173, 233
 Tetar van Elven, M. G. 61, 71
 Teixeira de Mattos, Henri J. 102
 Thibault, J. Th. 3
 Thiel, P. J. J. van 120, 233
 Tiel, Maartenskerk 133
 Tieskens, R. W. 126
 Tiethof-Spliethoff, M. E. 239
 Tilanus, prof. J. W. R. 199
 Tilburg, fabrieksgebouw C. Mommers & co. 43-44
 gymnastieklokaal 194
 Timmers, J. J. M. 169
 Tönnis, Cord 171, 172
 Tromp, H. M. J. 26
 Twickel, kasteel 172
- Uittenhout, J. Bart 78
 Utrecht, auditorium 194
 Asch van Wyckskade 49-56
 Dom 19, 198
 Hoog Catharijne 51
 Index Nederlandse bouwkunst 34
 Jan, St. 132
 kloostergang 194
 Lutherse kerk 89
 Maartenskapittel, St. 132
 Nicolaaskerk, St. 132
 Paul, St. 132
 Pieterskerk 132
 Sterrenbos 197
- Velsen 81
 Vermeulen, F. A. J. 82, 173, 174, 232
 Versteeg, Gerrit 204
 Viervant, Leendert en Roelof 129, 130
 Vignola 173, 174
 Vingboons, Justus en Johannes 233
 Philips 75
 Viollet-le-Duc, E. E. 80, 182, 195, 198, 232
- Vitruvius 167, 175
 Voorden, F. W. van 83
 Voorthuizen, grafheuvels 112
 Vos, H. B. 32
 Vredeman de Vries 167, 175
 Vreeland, kerk 88
 Vries, A. de 225
 Vroom, Loes J. H. 78
 Vrijman, J. A. W. 196, 197, 198, 199, 204, 206, 207, 208, 209
- Waal, ir. L. de 82
 Wadenoyen, M. A. van 196, 197, 203, 206, 208, 209
 Walenkamp 232
 Warffemius, A. 40, 210-224
 Warin, Anthony 184
 Warnsinck, I 4, 8, 19
 Weersselo, kwerk 237
 Weert 81
 Franciskanenklooster 223
 Westenhout, J. van 3
 Weyden, Rogier van der 227
 Wezel, G. W. C. van 88, 89, 127
 Wierick 171
 Wieringen, A. van 37
 Wieszman, A. W. 204
 Wigwam, de 184
 Wilhelminadorp, kerk 19
 Willem I, koning 57
 Willem II, koning 60, 66
 Willem III, koning stadhouder 239
 Willem IV en V, stadhouder 239
 Willemstad, kerk 237
 Willink, Carel 99
 Wilmer, C. C. S. 29, 82
 Wilmink, T. M. 169
 Woerden, opgravingen 138-140
 Wolbers, J. 177
 Wou, Geert 186
 Wijck, H. W. M. van der 184
 Wijnants, Adam 159
- Zaltbommel, St. Maartenskerk 131-133, 226
 Zantkuyl, H. J. 78, 122
 Zeist, inventarisatie 119, 120
 Ziesenis, B. W. H. 3
 Zocher, J. D. 3, 6, 7, 8, 19, 49, 52, 56, 97, 98, 99
 Zocher, J. G. M. 97
 Zocher, L. P. 98
 Zuidervaart, H. J. 82
 Zutphen, Adamshuis 30-31
 begraafplaats 98
 Zwaagdijk, opgravingen 137-138
 Zwet, A. F. van 181
 Zwolle, hoofdwacht 174

DE WALBURG PERS

BELANGRIJKE UITGAVEN 1986

HET HUIJS INT BOSCH

Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien
(The Royal Palace Huis ten Bosch in a historical view)

door Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

160 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.398.5

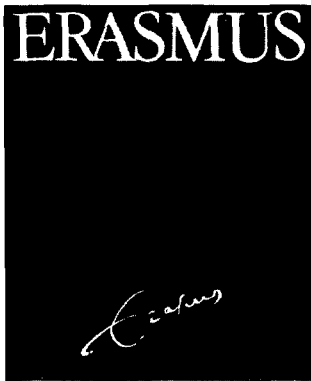
HET HUIS IN HET NOORDEINDE

Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien

door Paul den Boer en Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

152 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.489.2

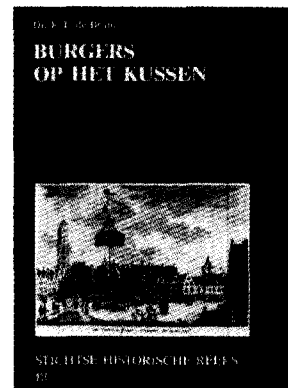
ERASMUS

De actualiteit van zijn denken

onder redactie van
prof. dr. W. Th. M. Frijhoff

196 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,90

ISBN 906011.509.0

BURGERS OP HET KUSSEN

Volkssoevereiniteit en
bestuursamenstelling in de stad
Utrecht, 1795-1813
Stichtse Historische Reeks nr. 12

door R. E. de Bruin

376 pagina's
geïllustreerd
formaat 24 x 17 cm
gebonden
prijs f 62,50

ISBN 906011.507.4

VANDEN TOCHT IN VLAENDEREN

De logistiek van Nieuwpoort 1600

door ir. B. Cox

192 pagina's
geïllustreerd
formaat 24,5 x 17,5 cm
gebonden
prijs f 39,50

ISBN 906011.479.5

REPUBLIEK TUSSEN VORSTEN

Oranje, vrijheid, opstand, geloof

door prof. dr. W. P. Blockmans, Roelof van Gelder, prof. dr. E. K. Grootes e.a.

192 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 29,50

ISBN 906011.268.7

Boeken van De Walburg Pers zijn verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever. U kunt informatie schriftelijk of telefonisch aanvragen bij De Walburg Pers, postbus 222 7200 AE ZUTPHEN, tel. 05750-10522, telex 48234 walbu